

השפעות נסיגת מדינת הרווחה:

כיצד התמודדו נשים עם שלילת גימלת הבטחת הכנסה
במהלך תוכנית מרווחה לעבודה בישראל?

עבודת גמר לתואר מוסמך במדיניות ציבורית

בהדרכת: ד"ר שרה הלמן
פרופ' דוד לוי פאור

אפריל 2011

תקציר

מחקר זה עוסק בדרכי ההתמודדות של נשים עם חיים בעוני קיצוני, בעיקר במצב המשברי של אובדן רשת המגן הסוציאלי. המחקר בוחן את האסטרטגיות שנשים אלו נוקטות כדי להתמודד עם משאבים מוגבלים ושואל מה מקומן של רשתות חברתיות בהבטחת קיומן, ואילו משאבים מגויסים באמצעות הרשתות השונות. תיאורית הרשתות החברתיות שעומדת בבסיס מחקר זה שואפת להסביר את יכולת ההישרדות של הנשים באמצעות קשרים חברתיים העומדים לרשותן תוך התייחסות להשפעות מקרו כלכליות ופוליטיות שיש על סביבה זו. מחקר זה נבחן בעיקר לאורה של השפעת תוכנית מהל"ב, תוכנית 'מרווחה לעבודה' הישראלית המהווה אחד הסממנים לנסיגת מדינת הרווחה בישראל.

המחקר מבוסס על ראיונות עומק חצי מובנים עם 11 נשים להן נשללה קצבת הבטחת הכנסה במהלך השתתפותן בתוכנית מהל"ב ("תכנית ויסקונסין"). ממצאי המחקר מצביעים על קיומן של רשתות פורמאליות ובלתי פורמאליות המעניקות לנשים תמיכה חברתית. המחקר מראה כי הרשת החברתית של המשפחה הגרעינית באופן משמעותי מעניקה תמיכה רבה יותר מאשר הרשתות האחרות. על אף האמצעים הדלים העומדים לרשות הנשים, הם אלו שמעניקים סיוע בשעת משבר ומצוקה. נוכחותן של רשתות חברתיות פורמאליות כמו המדינה וארגוני מגור שלישי מצומצמת והן אינן מצליחות להעניק תמיכה מספקת לנשים ומשפחתן ואת מקומן תופסת הרשת המשפחתית. נמצא כי הנשים עושות שימוש במגוון אסטרטגיות הישרדות בחיי היום יום, אסטרטגיות להרחבת המשאבים הקיימים ואסטרטגיות לניהול יעיל של התקציב המצומצם. מסקנות המחקר עומדות בשורה אחת עם העולם המחקרי שעוסק בהתמודדות אנשים החיים בעוני עם עוניים ומדגישות את חוסר יכולתן של רשתות עניות לספק תמיכה וסיוע לחברים בהן. ממצא זה משמעותי במיוחד משתי סיבות מרכזיות: ראשית, ארגוני הסקטור השלישי אשר קמו ומלאו את החלל שמדינת הרווחה הותירה עם הצטמקותה, אינם מצליחים להציע מענה מיטבי למגוון הבעיות עמן מתמודדות המרואיינות. שנית, לאור הממצא כי הורים קשישים- שהם עצמם נתמכים על ידי מדינת הרווחה –הופכים לרשת הביטחון האחרונה של נשים אלו. נראה כי נדרשים מחקרי המשך אשר יבחנו האופן שבו נסיגת מדינת הרווחה משפיעה על התארגנות של משפחות.

תודות

עבודת הגמר הזו נכתבה על ידי במהלך ההריון הראשון שלי, בואה של מיקה לעולם והשנים הראשונות לחייה. עם הכניסה לתוך העולם התיאורטי של הרשתות החברתיות לא יכולתי שלא לתהות פעם אחר פעם עד כמה אני ברת מזל על רשתות התמיכה החזקות סביבי שמעניקות לי את האפשרות להצליח ולשלב בין ריבוי המשימות העומדות לפני. פעם אחר פעם התבררו לי עוצמת הפערים שבין חיי לבין חיי הנשים שראיינתי ועד כמה התמיכה שסביב לנו משמעותית בקביעת מהלך חיינו. על כן, בראש ובראשונה חשוב לי להודות למשפחתי הנהדרת שאיפשרה לי לעמוד במשימות אלו ולכתוב את עבודת הגמר.

תודה נוספת למנחי התזה, לפרופ' דוד לוי פאור מהמחלקה למדיניות ציבורית באוניברסיטה העברית שתמך ועודד לאורך התואר ובמהלך הכתיבה ותודה גדולה לד"ר שרית הלמן היקרה, שליוותה והדריכה במסירות רבה, העניקה לי מהידע העצום שלה ובעיקר הרחיבה את גבולות התזה למחוזות שטרם הכרתי.

אני רוצה להודות לצוות מרכז לב חדרה, ניצן, עידית ומיקי, על הפעילות המשותפת במרכז הזכויות למען משתתפי תוכנית מהל"ב. פעילות שנטעה בליבי את תחושת המחויבות והאחריות כלפי מקבלי גימלת הבטחת הכנסה והניעה אותי לכתוב את עבודת הגמר בנושא זה.

ותודה אחרונה, לנשים שפגשתי. 11 נשים שפתחו צוהר קטן לחייהן ולנשמתן ובאומץ רב שיתפו אותי במאבק המתמשך בו הן נתונות ובמצוקתן. כתיבת התזה שימשה עבורי מקום בו אוכל להביע את קולן ולתאר מהלך חייהן תוך תקווה שאשמש כלי במאבק להיטיב עימן ולשפר את עולמן.

קריאה נעימה,

אופירה בן שלמה

תוכן עניינים	
מבוא	5
פרק א: ספרות מחקרית	
עוני בחברות מערביות	7
התמודדות עם עוני במדינת הרווחה - רשת מגן סוציאלית	9
נסיגת מדינת הרווחה - שינוי התוכנית לביטחון סוציאלי	12
שינוי החוזה האזרחי והשפעתו על יחסי המגדר	13
התמודדות עם חיים בעוני - שימוש באסטרטגיות הישרדות ועוצמתן של רשתות חברתיות	15
פרק ב: מתודולוגיה	19
פרק ג: ניתוח הממצאים	כיצד מתמודדות נשים עם מצב של עוני קיצוני?
1. חיים בעוני קיצוני	21
2. רשתות חברתיות	28
3. אסטרטגיות הישרדות	53
סיכום ודיון	63
מקורות	67

מחקר זה נועד לבחון התנהלותן של נשים עם מגמות הצטמצמות רשת הביטחון הסוציאלי בישראל ובעיקר עם צמצום תוכנית הבטחת הכנסה. תוכנית הבטחת הכנסה, התוכנית הנרחבת ביותר להגנה והתמודדות מפני עוני בישראל, עוגנה ב-1982 תחת 'חוק הבטחת הכנסה' שהבטיח הגנה בסיסית מפני עוני למי שאינו מסוגל לקיים עצמו ומספק קיום מינימאלי לכל אלו שאינם מכוסים על ידי תוכניות אחרות במסגרת רשת הביטחון הסוציאלי. גימלאות הבטחת הכנסה בישראל מצמצמות מאוד את מימדי העוני ומסייעות למשפחות לקבל את המשאבים הדרושים לקיום בסיסי יום יומי. נסיגת מדינת הרווחה בעשורים האחרונים הגיעה לשיאה עם קיצוצים ברשת הביטחון בתחילת שנות האלפיים אליהם נלוו שיח באשר לתפיסת העוני והחיים בעוני כאשר בשנים האחרונות הלכה והתחזקה תפיסת העוני האבסולוטי והתחדד השיח הדמוני כלפי עניים כמי שכשלו וככאלו המפתחים תלות בחברי החברה "הנורמטיבים". פרדיגמה זו נלוותה לתיאוריות כלכליות שטענו להעצמת כוחו של השוק כמקור היחיד שמספק פרנסה לאזרחים והקטנת כוחה של המדינה כגורם מתערב בשוק. תוצר שינויים תפיסתיים אלו ניכר בקיצוצים הנרחבים ברשת הביטחון ובעיקר בצמצום היקפי תשלומי העברה. צמצום זה בא לידי ביטוי לא רק בהיקף ההון המועבר אלא גם בשינוי החוזה החברתי בין מדינת הרווחה הישראלית לאזרחיה הנזקקים. בשנת 2005 החלה לפעול תוכנית מרווחה לעבודה במתכונתה הישראלית: תוכנית מהל"ב- מהבטחת הכנסה לתעסוקה בטוחה, כיוונה להשבה לעבודה של מובטלים כרוניים, נשעני קצבאות והתנתה קבלת קצבה בפעילות אקטיבית המדמה השתתפות בשוק העבודה או במעבר מהיר ככל האפשר לשוק העבודה. התוכנית החדשה ביטלה הסכמות ויחסי תמיכה קודמים בין האזרחים למדינת הרווחה, הדגישה את התניית הקצבה בפעילות אקטיבית וערערה הגנה של אוכלוסיות שבעבר זכו להגנת רשת הביטחון. חוסר השתתפות מלאה בתוכנית איפשרה שלילה של הקצבה והותירה אזרחים ללא מקור מינימאלי לקיום. אחת האוכלוסיות שנפגעה משינויי מדיניות אלו הן נשים ובעיקר אמהות לילדים. עקב מעמדן הייחודי כמפרנסות בודדות ומטפלות, נשים חד הוריות רבות אינן מסוגלות לפרנס עצמן ונאלצות לקבל את תמיכת המדינה. תוכנית מהל"ב למעשה אינה רואה באימהות מעמד יחודי שזקוק לתמיכה חברתית ומעמידה נשים אלו בקו אחד עם מחפשי עבודה נוספים ללא התחשבות במצבן הייחודי בשוק העבודה. הכישלון לעמוד בתנאי התוכנית לשם המשך הזכאות בגמלה או חוסר היכולת למצוא עבודה שתתאים לנסיבות חייהן, הותיר נשים אלו חשופות לסנקציות של שלילת גמלה והעמיק את העוני שממילא

הן היו שרויות בו. ללא מקור מינימאלי למחייה נאלצו הנשים לאתר דרכים חלופיות לקיומן וקיום משפחתן.

המונח 'אסטרטגיות הישרדות' משמש חוקרים העוסקים בתחום העוני לתאר את דרכם של אנשים החיים בעוני להתמודד עם מצוקה ומחסור (אדין וליין, 1997). על פי הספרות, קיים קשר הדוק בין טיב ומגוון האסטרטגיות לבין רשתות חברתיות של אדם. המחקר הנוכחי בחר לבחון את אופן ההתמודדות של נשים החיות בעוני עם מניעת רשת הביטחון הסוציאלית ושלילת גימלת הבטחת הכנסה במסגרת השתתפותן בתוכנית מהל"ב. שלילת גימלת הבטחת הכנסה משמשת מעין מעבדה שבאמצעותה אבקש לבחון כיצד הנשים מתמודדות עם מצב של עוני קיצוני, מה האסטרטגיות שנוקטות, מה מקומן של רשתות חברתיות שונות בגיוס התמיכה ואילו משאבים יצליחו הנשים לגייס באמצעות הרשתות השונות?

לשם מענה על השאלה יוצגו, בפרק הראשון, הספרות המחקרית והרקע התיאורטי למחקר. אתאר את השתלשלות מדינת הרווחה הישראלית בהקשר לרשת הביטחון החברתי ובעיקר גימלת הבטחת הכנסה ואתאר את השינויים בתוכנית רשת המגן ושינוי החוזה המגדרי שעליו התבססה קבלת התמיכה. לאחר מכן אתאר את השדה המחקרי שעוסק באסטרטגיות הישרדות ורשתות חברתיות כתיאוריה לפיה נבחן את אופן התמודדות הנשים עם מצבי העוני. בפרק המתודולוגי, תוצג שיטת המחקר והאוכלוסיה הנחקרת: ראיונות עומק מובנים למחצה עם 11 נשים שהשתתפו בתוכנית מהל"ב ואשר גמלת הבטחת הכנסה שלהן נשללה לתקופות שונות. בפרק השלישי יוצגו ממצאי המחקר בשלושה חלקים: בחלק הראשון יתוארו התפיסות הסובייקטיביות של הנשים את חייהן בעוני. פרק זה יניח יסודות להבנת תפיסות החיים של הנשים לאור הקונטקסט החברתי בו מצויות ויפרש במידה רבה את התנהגותן בפניה למקורות תמיכה ואסטרטגיות שונות. בחלק השני יתוארו מקורות התמיכה של הנשים והצגתם על פי רשתות חברתיות. הממצאים העלו שני סוגי רשתות: הרשת הפורמאלית, של מדינת הרווחה והחברה האזרחית והרשת הבלתי פורמאלית של משפחה, חברים ושכנים. בפרק זה יוצגו מאפייני הרשתות, יתרונות וחסרונות ובעיקר תיבחן מידת יכולתן לסייע לנשים במצב של עוני ומשבר. כמו כן, אדון במערכת היחסים הנוצרת בין הרשתות ובשינויים בדינמיקות ביניהן. החלק השלישי יעסוק באסטרטגיות הישרדות, פרקטיקות יום יומיות שנוקטות הנשים על מנת להצליח ולשרוד. פרק זה מחולק לשתי קטגוריות: אסטרטגיות להרחבת המשאבים ואסטרטגיות לניהול התקציב. מתוך הטקסטים נבחן את האסטרטגיות שנקטו הנשים ואת ההשלכות של שימוש באסטרטגיות השונות. בסוף העבודה

אסכם את הממצאים המרכזיים של המחקר והאופן שבו הוא תורם להבנת ההשלכות של צמצום מדינת הרווחה על משפחות החיות בעוני.

פרק א': ספרות מחקרית: התמודדות עם עוני

עוני בחברות מערביות

במדינות מערביות מקובלת האבחנה בין עניים לכאלו שאינם על ידי שימוש במדדי עוני הנשענים בעיקר על הגדרה חומרית הכוללת בדיקה של הכנסות הפרט או משק הבית לעומת ההוצאות. שני מדדים לעוני מקובלים בעולם: המדד האבסולוטי (הנהוג בארה"ב) שקובע יכולת לרכוש סל מוצרים בסיסי לקיום והמדד היחסי שבוחן את ההכנסה בזיקה לרמת החיים המקובלת בחברה (הבמן, 2009, בן אריה, 2006, וובר ואח', 2005 וברטלס וסמידינג, 2000). בספרות ניתן לזהות ביקורת רבה כלפי שני המדדים. וובר (2005), טוען שהגדרת העוני כהכנסה מציגה באופן מוגבל מצוקה כלכלית ואינה לוקחת בחשבון עלויות של תופעות נוספות כמו מגורים בשכונה גרועה, חשיפה לפשיעה, מחסור בשירותי חינוך ובריאות זמינים וטובים והשפעות קהילתיות נוספות. ביקורת נוספת, נוגעת לשרירותיות קו העוני, העובדה שמשקף מספרים ולא יכולת אמיתית לרכוש מוצרים (קרומר נבו, 2000). כך לדוגמה מציג בנק ישראל את הפער בין ההכנסה לקו העוני: אישה שיוצאת לעבוד וכל משכורתה מועברת למטפלת לילדיה תחשב מעל קו העוני על אף שלא נותר בידיה די לרכישת סל מוצרים בסיסי לה ולמשפחתה לאחר העברת השכר למטפלת (פלוג וקסיר, 2001). ביקורת נוספת מוטלת על אומדן העוני האבסולוטי בכך שאינו משתנה על אף שבמשך הזמן נשחק ויכול לרכוש פחות מוצרים (הבמן, 2009). משמעות העוני בחברה עשירה מתחבר למדידה היחסית או האבסולוטית של עוני. לעיתים ניתן לשמוע ביטויים כגון "אין עניים בישראל". טענה זו שואבת תמיכתה מההנחה כי עוני הוא דבר מוחלט ומשמעותו חוסר יכולת אבסולוטית להתקיים ולספק צרכים יומיים. תפיסה זו היתה נהוגה בישראל בשנות החמישים, אז תושבים רבים לא יכלו לרכוש לעצמם מוצרים בסיסיים לקיום כמו דיור או מזון. במשך השנים, עם הצמיחה הכלכלית וגדילת מעורבות הממשלה התרחבה התפיסה כי העוני הינו מצב יחסי המשקף את היכולת להתקיים בהתאם לנורמה המקובלת בחברה (בן אריה, 2006).

החיים בעוני מבוססים בראש ובראשונה על מצוקה כלכלית, חוסר יכולת לממש צרכים בסיסיים וצורך להתמודד עם פער בין הכנסות נמוכות להוצאות גבוהות (קרומר נבו, 2000, אדין וליין,

1997). המחסור הכלכלי מעצים תחושת מצוקה בתחומי חיים נוספים. החיים בעוני מאופיינים בתחושה של חוסר כח ואובדן שליטה. המצוקה הכלכלית גוררת הדרת קבוצות עניות וחוסר קול המתבטא בנגישות נמוכה למערכות חברתיות שונות וחוסר יכולת להשפיע על השיח הציבורי (הבמן, 2009, קרומר נבו וברק, 2006).

התיאוריה המרכזית כיום להסבר לתופעת העוני הוצגה בסוף שנות השמונים על ידי ויליאם ווילסון. ווילסון חקר שכונות של אוכלוסיות שחורים בשיקגו, ארה"ב, במהלך שנות ה-70. הוא טען ששינויים מבניים בכלכלה כמו ירידה במפעלי יצור והפחתה בהיצע של עבודות עם מיומנויות נמוכות העלו אבטלה וגרמו לעלייה בעוני בקרב אוכלוסיית השחורים בעיר. לטענתו, ירידה ברמה הסוציאלקונומית של השכונות גרמה לבריחה של משפחות בעלות רמה כלכלית גבוהה יחסית ובריחת הכוחות החזקים החלישה מוסדות חברתיים (כנסיות ומוסדות קהילתיים אחרים) וגרמה לריכוז העוני באזורים גיאוגרפים מובחנים (ניומן ומסינגל, 2006, סמול וניומן, 2001, קורקורן ואדמס, 1995). התפיסה המבנית של עוני, כפי שהציג אותה ווילסון, הופיעה כניגוד לתפיסה ההיסטורית של העניים כמי שנכשלו בחייהם, עצלנים או, כפי שטוענת האמונה הנוצרית הפרוטסטנטית, מי שהעוני הוא עונש על חטאיו. בישראל, החל מאמצע שנות השמונים, עם השינויים בכלכלה הפוליטית ומתקפה ניאו ליברלית על מדינת הרווחה שמנוהלת על ידי האוצר ובנק ישראל וצמיחה של מעמד בינוני חדש (רוזנהק, 2006), ניתן להבחין ביחס שלילי מחרף כלפי העניים בשיח הישראלי. לעיתים קרובות, ניתן למצוא עדות לתפיסות היסטוריות הרואות בעניים כבעלי מוסר עבודה לקוי, אופי פגום או מי שמנצל את נדיבות הקצבאות ומתעצל לעבוד (דהן, 2006).

מתחילת שנות התשעים מצביעים נתוני העוני בישראל על התרחבות התופעה, המתבטאת בגידול במספר העניים ובהעמקת העוני (גדל המרחק בין קו העוני להכנסה הממוצעת של עניים) (דהן, 2006). על פי הנתונים, חמישית מכלל משקי הבית נמצאים תחת קו העוני, אך ללא תשלומי ההעברה היו שליש מהמשפחות חיות תחת קו העוני (בן דוד, 2009). קיימים מגוון הסברים להחמרה במצב העוני בישראל. טענה נפוצה היא כי מערכת הקצבאות מונעת תמרוץ ליציאה לעבודה והתלות בקצבאות היא שגוררת הסתפקות בגמלאות נמוכות על פני יציאה לעבודה (דהן, 2006). מנגד יש הטוענים כי העוני הוא תוצר של הכנסות לא מספקות בשוק העבודה והעדות לכך הוא מספרן הגבוה של משפחות עניות שבראשן עומד מפרנס (ניומן ומסינגל, 2006). סיבה נוספת לעוני היא שינויים מבניים בכלכלה ובשוק העבודה כגון השפעת הגלובליזציה, בריחת מפעלי יצור

למדינות עולם שלישי, כניסת עובדים זרים לשוק ועוד. מגמות אלו מחלישות את שוק העבודה השניוני ומוציאות מקצועות נמוכי סטטוס מחוץ להישג ידם של אזרחים, בין אם על ידי העברת העבודה לעובדים זולים יותר במדינות אחרות או הבאת כוח עבודה זול מבחוץ. מלבד מגמות גלובליות אלו, מציינים חוקרים, כי שינויים דמוגרפיים בישראל, כגון העלייה מבריה"מ לשעבר, עלייה במספר משקי הבית בראשן מפרנס יחיד והזדקנות האוכלוסיה, גם תרמו לעלייה בעוני (דורון, 2007).

משפחות חד הוריות הן בעלות מאפיינים יחודיים בקרב האוכלוסיה הענייה והנזקקת לתמיכה: במדינות מערביות מתרחבת האוטונומיה של נשים ועולה לגיטימציה החברתית לגירושין. נשים כיום משכילות יותר, עובדות יותר ופחות תלויות בגברים. כיום, 12.5% מהמשפחות בישראל הן חד הוריות ובראש למעלה מ-90% מהן עומדת אישה. כ-74% מהנשים הללו גרושות או פרודות, 13% אלמנות ו-13% לא נישאו מעולם. בקבוצת הרווקות נמצא כי אחוז אחד בלבד הוא נערות תחת גיל 19 ו-40% מהנשים הן רווקות מעל גיל 30, נתונים שמצביעים על בחירה מרצון של מבנה משפחה חד הורי (הלמ"ס 2010, סער, 2009). משפחות חד הוריות נשענות על הכנסה של מפרנס יחיד ולכן חשופות יותר לעוני ובשל ההכנסה הנמוכה (שכר אחד ולא שניים) עלולות להיקלע למשבר במידה והמשכורת היחידה תיפגע ללא אפשרות להישען על שכר בן הזוג (אחדות, 2010). גורם נוסף לעוניין היא הנחיתות הכלכלית בה נשים, המהוות רוב מוחלט במשפחות חד הוריות, נמצאות: אפליית נשים בשוק העבודה הן ברמת השכר והן בנוכחות בתחומי תעסוקה בעלי הכנסה נמוכה מעמידים אותן בסיכון גבוה יותר להיחשב עניות וכפילות התפקיד של נשים אשר נדרשות להמשיך ולהעניק תפקידי טיפול לילדיהן ולמשק הבית לצד הדרישה לצאת ולעבוד. על מנת ליישב את ריבוי הצרכים נשים רבות אינן ממצות את כושר ההשתכרות שלהן ועובדות בחלקיות משרה שמנמיכה את הכנסותיהן (אחדות, 2010, דורון, 2007, אינס קניג, בן שלום וסבטו, 2004).

התמודדות עם עוני במדינת הרווחה - רשת מגן סוציאלית

סימן ההיכר של מדינת הרווחה הוא ההסכמה ששירותי רווחה ניתנים לאזרחים על ידי המדינה בזכות ולא בחסד, כחלק מהזכויות החברתיות של האזרחות (גל, 2006):

"מדינת הרווחה מספקת מענים לצרכים האנושיים והבסיסיים של אזרחיה כחלק ממימוש זכותם הפוליטית.. שואפת להבטיח את בטחונם הסוציאלי, לספק רצפה של הכנסה, תזונה, טיפול רפואי, חינוך, דיור, תעסוקה ושירותי רווחה אישיים לכל תושביה וכן לצמצם במידה מסוימת את הפערים החברתיים" (שם, עמ' 228).

הגדרה זו מופיעה בספרות כשחוקרים מרחיבים את התיאור וטוענים כי מדינת הרווחה מוציאה משאבים מידי אזרחיה ועורכת חלוקה מחדש בהתאם לצרכים החברתיים. המידה בה מדינה מספקת רווחה לאזרחיה נמדדת על פי מנגנוני הדה קומודפיקציה - תחליפי הכנסה לעבודה בשכר, המפחיתים את התלות בשוק העבודה, שקיימים בה. באמצעות מנגנונים אלו, היא מגנה על האזרחים מפני חשיפה לשוק כזה שיקבע את מעמדם בחיים (הלמן, 2007, רוזנהק, 2006, לוי אפשטיין, 2000). אורלוף (1993), מתארת הגדרה דומה של מדינת הרווחה אך טוענת שמדיניות רווחה והחלטה על הקצאת שירותים משפיעים באופן שונה על קבוצות שונות בחברה. לכן, מדינת הרווחה אינה בהכרח מצמצמת את אי השוויון אלא אף משמרת יחסי מעמד וסטטוס בין הקבוצות השונות (אורלוף 1993, קינגפישר, 2002, הלמן, 2007). רוזנהק (2006) טוען שמדינת ישראל אינה נוהגת במדיניות רווחה סוציאל דמוקרטית אלא במדיניות המאופיינת ברמת קצבאות נמוכה ושימוש נרחב בתוכניות סלקטיביות שמספקות הגנה מפני כוחות השוק לקבוצות מסוימות על פי השתייכות אתנית, לאומית ואזרחית ומדירה קבוצות אחרות. בכך, לא רק שמדיניות הרווחה בישראל אינה מצמצמת פערים אלא אף משעתקת את המבנה ההיררכי אתני-לאומי של החברה הישראלית. ארחיב התייחסות לנושא זה ובעיקר לשיעור אי השוויון המגדרי לאחר שאסקור את תוכניות הרווחה להתמודדות עם עוני.

מאחר ועוני נתפס כבעיה חומרית של מחסור במשאבים, הדרך של מדינת הרווחה להתמודדות עם עוני תעשה על ידי העברת משאבים לאנשים החיים בעוני והגדלת הכנסתם. אמצעים כאלו הם: תשלומי העברה, קביעת שכר מינימום, פטור והקלות מיסוי לבעלי הכנסה נמוכה, סבסוד מוצרים ושירותים, הנחות בשירותים ציבוריים ומעונות יום (אינס קניג, בן שלום וסבטו, 2004, אורלוף, 1993). בחרתי להרחיב על פעולתה של מדינת הרווחה במתן הבטחת הכנסה, רשת המגן האחרונה שמעניקה לאזרחיה מאחר ותוכניות אלו הן המשמעותיות ביותר בבחינת התמודדות עם עוני. הפונקציה של רשת ביטחון נהוגה ברבות ממדינות הרווחה ומשמעותה רשת מגן אחרונה של סיוע ציבורי למי שאינו מסוגל לקיים עצמו (בן דוד, 2009, גל ואחדות, 2007). קורא, גל וכהן (2007) מתארים שתי גישות להגדרת יעדי מינימום לרווחה המקובלות במדינות מערביות: הגישה המינימאלית, על פיה הענקת תמיכה אמורה להספיק לצרכים הבסיסיים בלבד, והגישה לקיום בכבוד המחשבת את גובה הקצבה באופן יחסי להוצאה המקובלת באותה מדינה. בישראל, הצעד המשמעותי ביישום רשת ביטחון היה חקיקת 'חוק הבטחת הכנסה' - 1982. חוק זה הקנה זכות חוקית לגימלה חודשית לכל אדם שאין ביכולתו להבטיח הכנסה כדי מחיה. החוק

שינה את שיטת הסעד שהיתה נהוגה בישראל אשר קשרה בין טיפול מחלקות הרווחה לבין קבלת גימלה (גל ואחדות, 2007, אינס קניג, בן שלום וסבטו, 2004) והביא להסדרת הטיפול בעניים ולהרחבת הנגישות לגימלאות. עם החלת החוק הוצמדו גובה הגימלאות לשכר הממוצע במשק ובכך שיקפו גישת 'קיום בכבוד' - השוואת הגימלה להכנסה הנורמטיבית בחברה. בשנת 2006, שונתה שיטת החישוב וכיום הגימלאות מוצמדות למדד המחירים לצרכן, שינוי זה משקף מעבר של מדינת הרווחה בישראל לגישה המינימאליסטית הטוענת לסיפוק הצרכים הבסיסיים בלבד (קורא, גל וכהן, 2007).

הקבוצה הגדולה ביותר הנתמכת מגימלאות היא אוכלוסיית הקשישים שזכאית לגימלאות זיקנה ושאריום וגימלתם מותנה במבחן הכנסה בלבד. הקבוצה השניה היא של יחידים בגיל העבודה שאינם מגיעים להכנסה מספקת לקיום. ביניהם: משפחות חד הוריות, מי שמצו את דמי האבטלה ללא מציאת עבודה, מי שאינם ניתנים להשמה עקב בעיות בריאות, גיל או מוגבלות בתפקוד ומי שמתפרנס שכר נמוך. הזכאות לתשלומים אלו מותנית במבחן הכנסות ובמבחן תעסוקה (אינס קניג, בן שלום וסבטו, 2004).

שני העשורים לאחר חקיקת חוק הבטחת הכנסה אופיינו בעלייה ניכרת בהוצאה החברתית על תשלומי ההעברה. חקיקת 'חוק אמהות חד הוריות' - 1992 ו'החוק לצמצום מימדי העוני והפערים בהכנסות' משנת 1994 שימשו כלים במלחמה כנגד מספרם ההולך וגובר של עניים בישראל והרחיבו היקפי הקצבאות אך ההתנגדות להוצאה החברתית הגוואה לא אחרה לבוא. המתנגדים ראו בתשלומי הקצבאות ככאלו שיוצרים תלות, מונעים יציאה לעבודה וכשלים בנסיון לפתור את בעיית האבטלה. גם בקרב קולות השמאל הכלכלי קראו קולות נגד הקצבאות משום שנתפסו כמשמרות את מצבם של העניים ואינן תורמות לשיפור מעמדם בניגוד להוצאות על שירותי חינוך ותעסוקה (דורון, 2000). הטענה ל"בזבזנות מדינת הרווחה" (אחדות, 2010), הביאה לאקלים פוליטי בשל לנסיגת מדינת הרווחה ולקיצוצים החדים שחלו בתוכנית רשת המגן בתחילת שנות ה-2000 (דו"ח בנק ישראל, 2008, חורב וקופ, 2009). כיום בישראל, תוכנית הבטחת הכנסה מציעה קצבה הנמוכה ממחצית קו העוני. סכום הקצבה הממוצע בשנת 2008 לזוג עם שני ילדים או יותר עמד על 2,269 ש"ח לחודש - כ-30% מהשכר הממוצע במשק (גל, 2009), היקפים נמוכים בהרבה מהמקובל במדינות רווחה אחרות ומותירים משפחות רבות מתחת לקו העוני (בן דוד, 2007). על פי גל ודורון (2000), הסכומים הנמוכים של הקצבה מבטאים מתח מתמשך בין הצורך להעניק עזרה כלכלית לנזקקים לצד החשש מיצירת תמריצים שליליים לעבודה והענשה של העני העובד שעלולה להוריד את המוטיבציה להשתתפות בכוח העבודה.

נסיגת מדינת הרווחה - שינוי התוכנית לביטחון סוציאלי

הקיצוץ החד בגובה הקצבאות בתחילת שנות האלפיים היווה רק שלב ראשון בנסיגת מדינת הרווחה ובעיקר בנסיגת אחריותה כלפי עניים. לאחר הקיצוצים, ללא יכולת אמיתית להתקיים מגובה הקצבאות, בשל האקלים הפוליטי להחדרת תוכנית מרווחה לעבודה אל ישראל. מחקרים רבים מתארים את השיח הציבורי בשנים הראשונות במילניום ככזה המכשיר את הקרקע להחלת התוכנית ובעיקר את הפניית האש כלפי החיים בעוני בעצמם (דורון, 2000, 2007, סער, 2009). לטענת החוקרים השיח הציבורי רווי בהאשמת העניים במצבם כמי שכשלו בתפקוד החברתי, עצלנים שמנצלים את טוב ליבו של הציבור. העניים נחשבים לסרבני עבודה ומחוסרי יוזמה ומתן קצבאות נתפס כמעשה מזיק שמתגמל עניים על התנהגותם הבעייתית. על כן עלה הצורך בפיתוח תוכניות שיעניקו קצבאות רק לאחר שיוכיחו עניים חיפוש אמיתי ומסיבי אחר תעסוקה (דורון, 2000, 2008). לתהליכים הלוקאליים נלוו גם שיח גלובאלי באשר לדרך בה על מדינות הרווחה בעולם לפעול על מנת לצמצם עוני זה. תוכניות 'מרווחה לעבודה' היו נהוגות במדינות האירופיות מתחילת שנות ה-90 ובארה"ב החלו לפעול בשנת 1996. הסיבה לתפוצה הרחבה של רעיונות אידיאולוגיים אלו נעוצה בכך שארגונים עולמיים כמו ה-OECD, הבנק העולמי וארגון הסחר הבין לאומי הציגו תוכניות כאלו כמודלים חיוביים לטיפול בתופעת העוני (קינגפישר וגולדשמיט, 2001, דורון, 2000). גם בישראל, כמו בעולם, תוכנית מרווחה לעבודה נכנסה כתרופה לבעיית העניים וככזו שתחנך עניים מחדש ותלמדם כיצד לצאת מהבעיה אליה נכנסו.

בשנת 2005 החל לפעול המודל הישראלי של תוכנית 'מרווחה לעבודה'. התוכנית נקראה: 'תוכנית מהל"ב' - מהבטחת הכנסה לתעסוקה בטוחה. תוכנית זו שאבה את מקורותיה מתוכנית מקבילה שצמחה בוויסקונסין, ארה"ב, תוכנית שצמחה בתוך אסכולות שמרניות של ימין כלכלי השולל את עצם קיום מדינת הרווחה (דורון, 2000). התוכנית הציגה שלוש מטרות עיקריות: צמצום ההוצאה הציבורית, צמצום האבטלה ועידוד השתתפות בשוק העבודה (גל, 2005, חסון, 2006, גלבע-תנעמי, 2008). התוכנית החלה לפעול במתכונת ניסויית בארבעה ישובים בארץ: ירושלים, אשקלון, נצרת וחדרה. המרכזים שהפעילו את התוכנית שייכים לחברות פרטיות שהיתחרו ביניהן במכרז על הרחבת התוכנית בישראל כולה. תגמול החברות הפרטיות נבנה על פי צמצום ההוצאה על גימלאות באזור הפעילות שלהן על ידי השמה בעבודה או נשירה מהתוכנית בדרכים אחרות (גל, 2008). בשנת 2007, בעקבות ביקורת נרחבת על התנהלות התוכנית הוחלט להאריך את משך הניסוי ולערוך שינויים במבנה התוכנית. כך הוחלט על הוצאתן של אוכלוסיות שונות מהתוכנית

לצד הרחבתה למשקי בית נוספים. במאי 2010, בעקבות החלטת ועדת העבודה והרווחה הופסק הניסוי עד לגיבוש מחדש של קריטריונים למשתתפים בתוכנית. מאחורי תוכנית מהל"ב עמדה תפיסה מרכזית שטענה להידוק הקשר בין זכויות לחובות ("אין גימלאות חינם") והרחבת מבחן התעסוקה שהוטל על מקבלי הקצבאות. תמורת הגימלה היה מצופה ממקבל הגימלה להשתתף בתוכנית אישית הכוללת הפגנת מאמץ למציאת עבודה או בעבור התנדבות שמבצע מקבל הקצבה במוסדות ציבור שונים. משתתפי התוכנית, שהיו רגילים להגיע אחת לשבוע או אחת לחודש ללשכות התעסוקה נדרשו להגיע למרכזי התעסוקה למשך 30 שעות בשבוע, שינוי שלא עמד בקנה אחד עם יכולותיהם הפיזיות או עם תפקידי הטיפול המוטלים על רבים מהם ובעיקר על אמהות. התפיסה של עבודה בכל מחיר לא לקחה בחשבון מצבי חיים ייחודיים, חסמי בריאות או השכלה ובעיקר לא ייחסה חשיבות לתפקידים האימהיים. תוכנית מהל"ב נקטה בתפיסה על פיה נשים ואמהות הינן פנויות להשתתף בתוכנית ובשוק העבודה ללא התחשבות במטלות הטיפול שעל כתפיהן והעמידו נשים רבות בדילמה בה עליהן לבחור בין טיפול בילדיהן לבין קבלת קצבה. המדיניות החדשה ראתה במקבלי הקצבאות כמי שיש "לדחוף" אותו חזרה לשוק העבודה אך התעלמה כמעט לגמרי ממצב שוק העבודה ולא קיימה כל פעילות להרחבתו וליצירת מקורות תעסוקה המתאימים למאפייניהם הייחודיים של הנשים ומשתתפים אחרים.

שינוי החוזה החברתי והשפעתו על יחסי המגדר

תוכנית מרווחה לעבודה מהווה מעבר חד מתוכנית המספקת קו אחרון לאזרחים שאינם יכולים לפרנס עצמם זמנית לתוכנית אשר מתנה את הסיוע המדינתי בהשתתפות בשוק העבודה או בפעילות המדמה פעילות בשוק זה. התוכנית – כפי שאומצה בישראל – מבוסס על הנחות ניאור-לביראליות – ומדגישה את השוק ואת ההשתתפות בו כזהות המרכזית וכתנאי לזכאות לזכויות (קינגפישר וגולדשמידט, 2001). להגדרה מחדש של הזהות האזרחית בצורה כזו יש השפעה ניכרת על היחסים המגדריים בחברה. ראשית, כפי שצינו למדינת הרווחה השפעה על צמצום אי השוויון אך גם השפעה על שיעתוק מבנים היררכיים קיימים. מדיניות הרווחה מכילה הנחות יסוד בנוגע לתפקידים של גברים ונשים ובכך ממתנת או משעתקת אי שוויון מגדרי (הלמן, 2007). גם במדינות הרווחה המתקדמות ביותר נשים אינן יכולות (מבחינה חברתית) שלא להשתתף בעבודה הביתית ובגידול הילדים. על אף חשיבות תפקידים אלו נשים אינן מתוגמלות על עבודתן ונפגעות מכך מבחינה כלכלית (אורלוף, 1993). שנית, כאשר הספרה המרכזית למתן זכויות היא שוק העבודה,

נשים נמצאות במצב של קיפוח ונחיתות לעומת גברים. נשים נחשבות לבעלות מוסר עבודה נמוך ואחרות לגבר שהוא 'העובד האידיאלי' ולכן מופלות בשוק התעסוקה. הדרישה הניאו־ליברלית מכל אזרח למצות את יכולת ההשתכרות שלו בשוק הכלכלי מתעלמת מהלחצים התרבותיים והמבניים שמופעלים על נשים למלא את תפקידי הטיפול על פי הנורמות המקובלות (יזרעאלי, 1999, קינגפישר וגולדשמיט, 2001). פתרון לקונפליקט זה לעיתים מצוי ביציאה לעבודה במשרה חלקית שאינה מאפשרת הכנסה ראויה ודורשת את מעורבות המדינה במתן קצבאות השלמת הכנסה. לרוב, קצבאות מינימאליות אלו אינן משפרות בהרבה את מצבן הכלכלי של הנשים ובודאי שאינן מביאות להיחלצותן מעוני (אחדות, 2010). התהליך המתואר מביא לפמיניזציה של העוני ומדגיש חסרונות כלכליים שיש לנשים בשל כפל התפקידים, חוסר הנראות של עבודות הבית ומוכנותן לקחת עוד ועוד עבודה (קינגפישר, 2002). השינויים המתחוללים במדינת הרווחה תחת האידיאולוגיה הניאו־ליברלית פירושן הבניה מגדרית חדשה ודרישות חדשות מנשים. מבחינה זו, תוכניות מרווחה לעבודה אשר שואפות לרה קומוטיפיקציה, בעיתיות לנשים גם בגלל אופי העבודות המוצעות (לרוב עבודות שוליים עם שכר נמוך והטבות גרועות) וגם בגלל הלחץ שמופעל עליהן בבית להמשיך התפקידי הטיפול (אורלוף, 1993, קרומר נבו, 2000). לנשים מועבר מסר כי האמהות אינה צורך חברתי אלא בחירה אישית בלבד ועל כן ההתמודדות היא פרטית והאמהות אינה מזכה עוד בתמיכה חברתית. מסרים אלו נוגדים מסרים רבים אחרים בתרבות הישראלית העוסקים בחשיבות הילודה וההורות כהגשמה אישית ולאומית.

תוכניות מרווחה לעבודה כוונו לאמהות חד הוריות ומעמידות אותן במערכת של לחצים צולבים שמעצימים עוד יותר את אי השוויון המגדרי. אמהות חד הוריות נתונות תחת כפל שיח שלילי כאשר מצד אחד שולט השיח המביע דאגה לגבי המוסריות שלהן כמי שמפרות את הסדר האידיאלי הישן והטוב של המשפחה הגרעינית ובמקביל, כנצלניות, מפתחות תלות בקצבאות ושואבות לטובתן את משאבי המדינה (סער, 2009). השימוש שעושה מדינת הרווחה בישראל בתוכנית מרווחה לעבודה לצמצום האבטלה, הציב בקו החזית נשים ונשים חד הוריות בפרט. נתוני הביטוח הלאומי מראים כי 67% ממשותתפות התוכנית היו נשים וכ 30% מהמשותתפות היו חד הוריות (חסון, 2006). נתונים אלו מראים כי הבחירה בתוכנית מסוג זה היא למעשה בחירה בקהל יעד של נשים ובהשפעה על התמודדות נשים עם עוני ותעסוקה. הרה קומוטיפיקציה שאליה שואפת תוכנית מהל"ב מבטלת את החוזה הקיים בין נשים למדינת הרווחה ומאלצת אותן לתור אחר מקורות אחרים להתמודדות עם עוני, מצמצמת את משמעות מדינת הרווחה עבור הנשים ומבטלת את מעט התמיכה שעוד היו זכאיות לה ובכך מותירה אותן חשופות ופגיעות לדרישות של

שוק עבודה בו הן נמצאות בנחיתות רבה. נחיתות זו מתרגמת למצבי מחסור ומצוקה כלכליים ומחייב אותן לחפש אחר דרכים להתמודדות עם מצב העוני.

התמודדות עם חיים בעוני - שימוש באסטרטגיות הישרדות ועוצמתן של רשתות חברתיות

התמודדות של אנשים החיים בעוני עם מחסור כלכלי נבחנת בספרות המחקרית דרך המושג אסטרטגיות הישרדות. אסטרטגית הישרדות היא הדרך בה אנשים מגייסים קשרים חברתיים לצורך קבלת תמיכה והתמודדות עם דרישות היום יום. השימוש באסטרטגיות הישרדות מסייע למתוח משאבים מוגבלים ולהתמודד עם דרישות החיים ובעיקר עם שוק העבודה (אדין וליין, 1997). מתוך הנחה שגימלת הבטחת הכנסה הינה נמוכה ואינה מספיקה למימון כל הוצאות הבית הרי שהיא רק אחת מבין מקורות ההישרדות של אנשים החיים בעוני. בספרות מתוארות אסטרטגיות הישרדות נוספות כגון הישענות על בני המשפחה, עבודה בשחור, הכנסה מארגוני צדקה ועבריינות לצד אסטרטגיות שמקורן במדינת הרוחה וביניהן: שליחת הילדים לפנימיות וסיוע בדיוור (אדין וליין, 1997, דסאי ואידסון, 1998, מונרו וטילר, 2001). המשאבים המגויסים באמצעות אסטרטגיות ההישרדות יכולים להיות חומריים, כמו מתנות או הלואות פיננסיות, כשירותים בעין, כגון טרמפים לעבודה או עזרה במשימות בבית או כמשאבים נפשיים כגון תמיכה רגשית ועצות (דומינגז ווטקינס, 2003, עופר, 2006). עבור משפחות בעלות הכנסה נמוכה עזרה חומרית הינה קריטית על מנת להצליח לעמוד בהוצאות החודשיות אך יחד עם זאת קיים משקל רב גם לעזרה נפשית אשר מקטינה את הסיכוי ללקות בדיכאון ומאפשרת יציאה לעבודה וטיפול בילדים (אדין וליין, 1997).

בחירה באסטרטגית הישרדות והשימוש בה תלויה בסביבה הכלכלית וברשתות החברתיות של האדם. בהשוואה בין ארבע ערים בארה"ב נמצא במחקרן של אדין וליין כי לחוזק שוק העבודה, גודל העיר, מאפייני כלכלה לא פורמאלית ולשירותי הרווחה והארגונים החברתיים שהעיר מציעה, יש השפעה רבה על בחירה באסטרטגיה להישרדות. משקל משמעותי נוסף הוא הזמינות המתאפשרת על ידי הרשת החברתית הקרובה לפרט ויכולתה להעניק תמיכה מתאימה. נוכל להשוות בין שתי נשים חד הוריות עובדות שבנן הצעיר חולה. לאחת, תתאפשר עזרה מחבר או קרוב משפחה שישגיו על בנה בזמן שיוצאת לעבוד. השנייה, ללא עזרה, תאלץ להישאר בבית, תפסיד ימי עבודה, שכרה יקטן ואולי אפילו תפטר. כך, למעשה, הישרדותן הכלכלית של הנשים תלויה ביכולתן לרתום את הסביבה לסייע להן בשעת משבר.

אסטרטגיות ההישרדות תלויות ברשת החברתית של הפרט, באופי סביבתו המשפחתית, הקהילתית והחברה בה חי וביכולתו לקבל מהם עזרה. ניתן לדמיין רשת חברתית כקווים הנשלחים מאיתנו אל אנשים ומוסדות חברתיים עימם אנו באים במגע ואשר דרכם אנו מקושרים לקבוצות שונות בחברה. רשתות מתארות את לכידות הקהילה, הקירבה בין חבריה, איכות היחסים וטווח נגישותם לשירותים, למוסדות שונים ולידע (דבילונבה, 2008). הספרות אודות רשתות חברתיות בוחנת את הטובין והשירותים המועברים בין החברים ברשת ואת תפיסת האדם את יכולתו להיתמך על ידי הרשת החברתית שסביבו. רשתות חברתיות יכולות להשפיע על תעסוקה, רווח וקבלת רווחה, העברת מידע והגדלת סיכויי מוביליות בשוק התעסוקה. כמו כן נמצא כי יש משקל רב לתפיסת הרשת כמעניקת תמיכה גם אם בפועל לא מתבצעת העברת שירותים וכי יש בכך השפעה על חוזק המבנה החברתי ויכולתו של הפרט לקיים עצמו (אדין וליין, 1997, עופר, 2006).

בספרות המחקרית קיימות מספר דרכים לאמידה ותיאור של רשתות חברתיות. ריצ'רדס ורוברטס (1998) תיארו את הקשרים כפשוטים או מורכבים. כאשר יש מספר מימדים לפעילות בין החברים באותה רשת, לדוגמה, עובדים יחד, מתפללים יחד וקרובי משפחה, הקשרים ברשת מורכבים וצפופים. כשמתקיים רק מימד אחד לקשר- הקשרים פשוטים. לצפיפות או דלילות של רשת השפעה על טיבה ועל אופייה. מחקרו החלוצי של גרנבוטר (1973) הדגים כיצד שימוש ברשתות חברתיות מסביר תופעות מקרו כמו ניידות חברתית, היטמעות חברתית, התארגנות פוליטית ולכידות חברתית. גרנבוטר אפיין את חוזק או חולשת הקשרים על פי פרמטרים של זמן, עוצמת הרגשות, רמת האינטימיות ומתן שירותים הדדיים בין הפרטים. גרנבוטר הוכיח במחקרו כי קשרים חלשים מהווים מקור טוב להתקדמות כלכלית, העברת מידע ופתיחת פרצות למוביליות. כמו כן מצא כי קשרים הדוקים אינם מאפשרים למידע חדש להיכנס לקהילות סגורות ובכך מביאים להיחלשותן. עם טענה זו הסכים קטל (2001) שבחן רשתות חברתיות בשתי שכונות עוני בלונדון ובדק את השפעת הרשתות על נגישות התושבים לשירותי בריאות. קטל מבחין בין קשרים צפופים לקשרים דלילים. לדבריו, קשרים צפופים המאופיינים ביחסים קרובים ודמיון בסגנון החיים עשויים להביא לתמיכה גבוהה לחברים ברשת אך מאידך מדירים מעורבות חיצונית. קשרים דלילים, לעומת זאת, מספקים פחות תמיכה אך בעלי יתרון בגישה למגוון רחב של משאבים ומוביליות חברתית.

הספרות המחקרית מצביעה על שתי השפעות מרכזיות של רשתות חברתיות. האחת, קידום מוביליות חברתית והשניה, מתן תמיכה חברתית המאפשרת הישרדות. לרשתות חברתיות תפקיד

מרכזי במציאת עבודה, שיפור תנאי שכר והן מהוות כגורם מנבא בקשר שבין הפרט לשוק הכלכלי (גרנבוטר, 1973, מונטגמרי, 1992, ריצ'רדס ורוברטס, 1998, סטולוף, גלנוויל וביאנישטוק, 1999, אמואדו-דורנטס ומונדרה, 2004, סמית, 2005, לין-צ'אנג, 2005, הרקנט, 2006, אגילרה, 2008, מק וטרימבל, 2009). נמצא כי קיים קשר בין מצבו הכלכלי של אדם לבין איכות הרשת החברתית שלו וסוג השימוש שיעשה בה. לעומת תמיכה המאפשרת מוביליות, תמיכה לצורך הישרדות משמשת לשתי פונקציות מרכזיות: התמודדות עם חיי היום יום וסיוע בפתרון קונפליקטים בין עבודה לצרכים משפחתיים על מנת שניתן יהיה להתפרנס מתעסוקה (עופר, 2006). תמיכה כזו עשויה להיות חיבור למקום עבודה, בית ספר או הכשרה, הלוואה קטנה במקרה חירום או מתן שירות של הסעה, שמירה על ילדים וכדומה. לעיתים עזרה מסוג זה עשויה להיות ההבדל בין שמירה על מקום העבודה לבין אובדנה. גם תמיכה רגשית יכולה להיות ההבדל בין מי שמצליח להחזיק בעבודתו בשעת משבר לכאלו שאינם מצליחים בכך (הרקנט, 2006). במחקרן של אדין וליין (1997) עולה כי תמיכה חברתית מהווה גורם משפיע על יכולתן של נשים לעבור מהישענות על רווחה לתעסוקה. גם בקרב העובדים בשכר נמוך לרשתות חשיבות רבה מאחר ובעבודות אלו אין ימי חופשה או ימי מחלה ולכן נשענים בעיקר על בני משפחה וקרובים לצורך שמירה על הילדים כשנאלצים לעבוד בלילות, בסופי שבוע או בזמן מחלה של הילד (הרקנט, 2006).

על אף החשיבות המכרעת שיש לרשת החברתית על חיי הפרט ועל יכולת ההישרדות של אנשים החיים בעוני בפרט, לא יהיה נכון לבחון את הרשתות החברתיות ללא ההקשר הכולל להון החברתי של האדם והקהילה. נוכחות אחרים משמעותיים בחייו של הפרט אינה מבטיחה את יכולתם להעניק גישה למשאבים כלכליים, חברתיים, מקצועיים וכו' (הוקינס ואברהמס, 2007), על כן, עצם קיומה של רשת אינו מסביר גישה למשאבים אלא ההון החברתי של רשת זו הכולל יחסים בין פרטים ומספק גישה למשאבים (ריצ'רדס ורוברטס, 1998). המונח 'הון חברתי' תיאר בעבר תופעות סוציולוגיות רבות הקשורות לסולידריות חברתית וקשרים חברתיים אך בשנות השמונים הוצג על ידי בורדייה וזכה לתחייה מחודשת (פורטס, 1998). בורדייה ראה בהון החברתי כסכום המשאבים, אמיתיים או וירטואליים, שיש לאדם או קבוצה ונוצרים על ידי רשתות ויחסים מוסדיים הדדים (ריצ'רדס ורוברטס, 1998, הייגן, 2006). בורדייה מתאר התארגנות חברתית כחלוקה בין קבוצות אשר ביניהן קיים קונפליקט ומאבק על כח. הכח נוצר מחלוקת ההון הכלכלי: רווחה, הכנסה ורכוש (שוורץ, 1997). תוצר ההון החברתי הינו הצלחה של אחד על חשבון האחר כאשר לקבוצות מסויימות נגישות למשאבים ולכן ייקדמו את החברים בהן. בד בבד ידירו חברים בקבוצות אחרות ועל ידי כך יזכו ליתרון בצבירת ההון (פורטס, 1998). לאורי חיזק את

בורדיה וטען כי מחסור כלכלי עובר בירושה, המשאבים החומריים של ילדי עניים פחותים ויש להם פחות מידע על הזדמנויות. קולמן השתמש בתיאורו של לאורי והעניק הגדרה פונקציונלית להון חברתי: ההון החברתי הוא גם המבנה וגם המשאבים המושגים בזכות מבנה זה (פורטס, 1998, וורד וטרנר, 2007).

באמצעות ההמשגה של הון חברתי ניתן לפרש תופעות של אי שוויון בחברה מאחר וההון החברתי מאפשר לקבוצות בחברה לשמור על עמדה של יתרון או נחיתות בעיקר על ידי יכולתן לעשות שימוש במנגנונים של חליפין חברתי. ערך החליפין והמחויבות לחליפין מתבטאים בנורמות של הדדיות הקושרת אנשים זה לזה, מסייעת לאכוף חליפין חברתי ומבטיחה את המשך קיום הקשרים. כאשר בקהילה קיימת רמה גבוהה של הדדיות לא קיימת דרישה להחזר מידי על תמיכה ואפילו לא באותו מטבע או לאותו אדם. כשקיימת רמת הדדיות נמוכה, לעומת זאת, קבלת משאבים מותנית בתג מחיר. מיעוט המשאבים של קהילות החיות בעוני משפיע על רמת ההדדיות באותן קהילות. מאחר והמשאבים החומריים מוגבלים ישנה ציפייה להחזר מלא של התמיכה וכעבור זמן קצוב, מצב היוצר רשת שאינה מאפשרת סיוע וקבלת תמיכה לאורך זמן לחבריה (אדין וליין, 1997, ריצ'רדס ורוברטס, 1998, סמית, 1998, 2003, עופר, 2006). סמית (2003) בדק את השפעת מיעוט המשאבים על המחויבות לחליפין כשבחן את יעילות הרשתות של אפריקאים- אמריקניים בארה"ב בזמן חיפוש עבודה. לדבריו, כאשר לקהילה יש האפשרות להציע תגמולים לאנשים שדבקים בנורמות, מנגנון החליפין יגבר וכך גם האמון בקהילה. כשאין סנקציות להטיל על מי שאינו עומד בנורמות וכשאין תגמולים לתת למי שעומד בהן, תיווצר עבריינות, פחד מקורבנות והימנעות ממתן עזרה לאחרים. גם דה לה רוש (2006) בחנה במחקרה את יכולתם של עניים עירוניים במקסיקו להתקיים עם משאביהם המתדלדלים. לטענתה, יכולתם של עניים לפעול תלויה בעיקר באסטרטגיות פיתוח של המדינה ובמדיניות החברתית והשפעה על יכולתם של החיים בעוני לתחזק חליפין חברתי. עופר (2006) מחזקת עמדה זו לאחר שבדקה בידוד חברתי בקרב משפחות מעוטות הכנסה בארה"ב לאחר הרפורמה של 1996¹. היא מצאה כי ככל שרמתו הכלכלית של אדם גבוהה כך יזכה ליותר הדדיות ואמון מהרשת סביבו. לטענתה, בקרב אנשים החיים בעוני רמות האמון וההדדיות נמוכות יותר והם אינם זוכים לתמיכה על אף שהם אלו הזקוקים לה ביותר. מאחר ולאנשים החיים בעוני רשתות עניות, גם אם יהיו הקשרים

¹ רפורמה מקיפה ששינתה את מערך תשלומי הסעד בארה"ב והחלפת התמיכה הפדרלית במשפחות נזקקות עם ילדים (ה AFDC) בעזרה לפרק זמן קצוב הניתנת על ידי המדינות בארה"ב (תוכנית ה TANF), (שביב, 1999).

צפופים הן לא בהכרח יניבו מוביליות חברתית וסיוע כלכלי לאורך זמן. עוני הרשתות של אנשים החיים בעוני מטיל סימן שאלה על יכולתן להוות מקור לתמיכה חברתית בשעת מחסור כלכלי. במחקר זה אני מתחקה אחר אסטרטגיות ההישרדות של נשים הנשענות על קצבת הבטחת הכנסה ואשר קצבתן נשללה יותר מפעם אחת. אני שואלת מה הם מקורות התמיכה החברתית שנשים אלו מגייסות על מנת להבטיח את קיומן וקיום ילדיהן בעיתות משבר ושגרה ומה טיב הרשתות החברתיות ומקומן של רשתות אלו בהבטחת תמיכה חברתית בעיתות משבר ושגרה. על ידי ניתוח פרשני של התכנים שהועלו בראיונות אנסה להבהיר את מאפייניהן הייחודיים של הרשתות, את החוזקות והחולשות שלהן ובעיקר, אנסה להבין אילו תפקיד משחקות הרשתות בקביעת יכולת ההישרדות של נשים החיות בעוני.

פרק ב': מתודולוגיה

לצורך המחקר רואיינו אחד עשר נשים שנכללו בתוכנית מהל"ב או אורות לתעסוקה² באזורים חדרה, נתניה וואדי ערה. כל אחת מהנשים התנסתה בשלילת גימלת הבטחת הכנסה לפחות פעם אחת במהלך השתתפותה בתוכנית. שאפתי לראיין נשים המייצגות קבוצות אוכלוסיה שונות: עולה מאתיופיה ועולות מברה"מ לשעבר, ערביות ויהודיות, גרושות ורווקות, חד הוריות או ללא ילדים תוך מטרה להציג את הגיוון הרב שבאוכלוסיית היעד של התוכנית. עם חלק מהמראיינות היתה לי היכרות מוקדמת: במהלך השנים 2005-2009 התנדבתי במרכז שסיפק סיוע וסנגור למשתתפים בתוכנית באזור חדרה אך למרות ההיכרות המוקדמת לא היה פשוט לגייס את הנשים לקיום הראיונות מאחר הן חששו מחשיפה ומההשפעה שעלולה להיות לראיון על עתידן בתוכנית. לאחר שהסכימו להתראיין ביקשתי מאותן נשים להפנות אותי למכרות שלהן שחוו שלילת גימלה ויצרתי מדגם כדור שלג (שקדי, 2003). טווח הגילאים של המראיינות נע בין שנות העשרים המוקדמות ועד שנות החמישים. בין המראיינות היו 7 נשים ילידות הארץ: 4 ממוצא מזרחי אחת ממוצא אשכנזי ושתי ערביות. הנשים העולות הגיעו בעיקר ממדינות ברה"מ לשעבר ואחת עלתה מאתיופיה. 7 מהנשים הן אמהות לילדים וארבע רווקות ללא ילדים. למעט שתי מראיינות כל

² אורות לתעסוקה- השם שניתן לתוכנית מהל"ב החל משנת 2007. תוכנית אורות לתעסוקה כללה החרגה של קבוצות שונות מאוכלוסיית מקבלי הגימלאות אך הורחבה למשקי בית נוספים.

השאר הן בעלות השכלה של פחות מ- 12 שנות לימוד או ללא תעודת בגרות, אחת אינה יודעת קרוא וכתוב.

הראיונות נמשכו בין שעה לשעתיים כשיחה פתוחה עם מספר שאלות מנחות שהתייחסו להיסטוריית התעסוקה של הנשים, מצבן המשפחתי ומקורות ההכנסה שלהן בשיגרה ובשעת שלילת הקצבה. השימוש בראיון מובנה למחצה היה הכרחי במחקר זה משום שאינו משמש רק ככלי לאיסוף ידע אלא כאמצעי ליצירת ידע על התופעה לכן הראיונות היוו צוהר עבורי להבנת התופעה הנחקרת. לעומת שאלון המניח עולם ידע משותף בין החוקר לנחקר ראיון עומק מבוסס על ההנחה שקבוצות ויחידים חווים ומגדירים באופן שונה את המציאות. ראיון העומק אינו מניח שקיים טווח קבוע של תשובות אלא מעלה אופנים שונים של הבניה ופרשנות של המציאות (הלמן, 1993),

ניתוח הראיונות התבצע על פי הגישה הפנמנולוגית- פרשנית שמטרתה בחינת המציאות החברתית והתרבותית מנקודת המבט של הפועלים בה. גישה זו אינה מניחה קיומה של מציאות אחת הידועה לכל אלא שואפת להגדיר את המציאות כחלק מתהליך של יחסים חברתיים (ששון לוי, 2006). עניינה של הגישה הפנמנולוגית פרשנית אינה ב"מה קרה באמת" אלא בדרך בה המרואייין חווה, מסביר ומפרש את מה שקרה. יחד עם זאת, המרואייין אינו מבטא תפיסה סובייקטיבית בלבד אלא מבטא תודעה המעוצבת במסגרת מבנים חברתיים ויחסי עוצמה ובכך משקף מבנה חברתי קיים (הלמן, 1993). הראיונות נותחו תוך מטרה להבין את תפיסות הנשים לגבי חייהן בעוני ואת הדרכים בהן נוקטות על מנת להתמודד עם עוני זה. לאחר שיקלוט מדויק נותחו הראיונות: בשלב ראשון נבדקו תמות מרכזיות החוזרות בכלל הראיונות ובשלב השני נותחו תמות אלו לאור ההקשרים האישיים, החברתיים והתיאורטיים של המחקר על פי שלושה הקשרים שונים: 1) בהקשר לראיון עצמו- הסיפור של כל מרואיינת 2) בהקשר תרבותי- פוליטי- ישראלי- הדרך בה התנאים החברתיים בישראל מפענחים את דברי המרואיינות 3) הקשר תיאורטי- חיבור ופרשנות על פי התיאוריה. שילוב שלושת מימדים אלו העניקו לסיפור של כל מרואיינת את היכולת להוות מוקד המחקר ולאפשר הבנה טובה יותר של עולמן.

1. חיים בעוני קיצוני

רשת הביטחון בישראל מעניקה הגנה בסיסית בלבד לצרכי האזרח אך כשהחורים ברשת זו הולכים ומתרחבים ההגנה נעלמת ומייצרת עוני שמגביר את תחושת השבריריות וחוסר השליטה. מצב המחסור התמידי וכן תחושות השבריריות, הדאגה המתמדת לקיום ותחושות של בושה וכישלון עלו תדיר בראיונות שקיימתי עם הנחקרות.

בראיונות נתבקשו הנשים לתאר את מהלך חייהן והישרדותן הכלכלית תוך התמקדות בפערים בין החודשים בהם קיבלו גימלה לחודשים בהם נשללה גימלה זו בעקבות חוסר עמידה בתנאי תוכנית מהל"ב. הנשים תיארו תמונת מצב עגומה והדגישו את דלות האמצעים העומדים לרשותן במצבי שיגרה ובפרט במצבי משבר, כשהגימלה נשללה. ניכר היה כי כל הנשים מצויות במצוקה כלכלית בעלת השלכות מרחיקות על מצבן הנפשי ועל תפיסת העצמי שלהן. החיים כעניות משפיעים, אם כן, לא רק על יכולת הצריכה אלא בעלי משמעות בתפיסת הזהות של נשים אלו את עצמן.

בראיון עם טניה יכולתי לחוש כיצד החיים בעוני נחווים בהעדר טוטאלי של רשת ביטחון כלשהי המתבטאת בשבריריות רבה וחוסר יכולתה של טניה לשלוט על מהלך חייה. טניה בת 35, אמא לשני בנים, בן 7 ובן 13. טניה נולדה באוקראינה ועלתה לישראל במסגרת פרויקט נעליה (נוער עולה לפני הורים). אמה ואחותה נותרו באוקראינה ובישראל היא בודדה, ללא קרובי משפחה. אבי ילדיה גורש מישראל לפני 6 שנים ומאז היא בודדה לחלוטין. בנה הצעיר סובל מבעיות רפואיות בגינן מתקשה להחזיק בעבודה לאורך זמן רב, לכן זכתה לקצבת הבטחת הכנסה ומאותה סיבה נכללה תחת תוכנית 'אורות לתעסוקה'. בעת הראיון גימלתה נשללה ממנה לאחר שימי המחלה של הבן עלו על תשעת ימי המחלה המתאפשרים על פי התוכנית³. בראיון טניה מתארת את מצוקת חייה הגדולה, היא משתפת:

"אני כשאני נמצאת בלחץ נפשי אני, אני שולטת על עצמי אבל אני לא יודעת מה לעשות, לא יודעת מה לעשות. למשל, נכון אני בבית, נעלם לי פתק של חשמל ואיזה, אני נמצאת בלחץ. יום אחד מקולקל לי מקרר ומכונה כביסה אני חשבת אני ימות. תעזבי מכונת כביסה, אבל מקרר! לא יודעת מה אני נותן לילדים, מקרר! את יודעת מה זה מקרר? לקנות מקרר אני לא יכולה. אני בעיה שאני כל פעם אם אני בלחץ אני נכנסת בלחץ נפשי אני.."

³ על פי תקנות תוכנית מהל"ב התאפשרה העדרות הורה במשך תשעה ימים בשנה בלבד עקב מחלת ילד. כל יום מעבר לכך נחשב כיום היעדרות בלתי מוצדקת שיכול היה לגרום לשלילת קיצבה. כללים אלו מראים עד כמה השתנתה ההתייחסות לאימהות במהלך השנים: בהשוואה לתקנות אלו, עד שנת 2003 אימהות חד הוריות לילדים עד גיל 7 היו פטורות לחלוטין ממבחן תעסוקה, עד שנת 2005 פטור ניתן לאימהות לילדים עד גיל 3 ולאחר התוכנית הפטור צומצם לאימהות לילדים בגיל שנתיים בלבד.

חיות המחסור שטניה מתארת הינה של להיות או לחדול. באין מקורות לפנות אליהם בשעת משבר טניה חשה שברירות רבה, אינה יודעת כיצד תספק מענה לצרכים הבסיסיים ביותר של ילדיה. חייה נתונים להשפעות שיראו מינוריות בחיי אחרים, אך עבורה מטלטלות עולם. לשאלה "את יודעת מה זה מקרר?" מצטרפת ההכרה במשמעות הצורך הבסיסי ביותר בחיים- הצורך במזון והחשש הכבד מחוסר היכולת לממש צורך זה.

הטרדות העיקריות של מזון ודיור הן שמעסיקות את רוב הנשים. מכונת כביסה, נתפסת כמותרות וודאי שהוצאות שוטפות אחרות כמו כבלים, חוגים ובילויים אינם בראש סדר העדיפויות והאילוצים הכלכליים מחייבים ויתור עליהם. הקושי מצוי בצרכים הבסיסיים: איך לשלם למכולת? איך נסתדר אם מכונת הכביסה תתקלקל? אם המקרר יהרס? כיצד אשלם שכר דירה? ולאן אלך אם אפונה מהבית?

כך מספרת טניה על המשא ומתן שניהלה עם בעל הדירה בה היא מתגוררת:

"אז אני אמרתי [למשכיר הדירה] אתה רוצה לזרוק אותי בחוץ? כי אג'נס⁴ לא משלם לי כל חודש. הוא אמר לי, איפה אני אזרוק אותך. אמרתי לפחות תזרוק אותי בים שם יש מים עם שתי ילדים כי אני פה לבד בארץ עם ילד עם קוצר נשימה ועם דלקת ריאות אני לא יכולה להיות בחוץ, את יודעת. ורווחה לא עוזרת לי, ברווחה לא שמים לב, עובדת סוציאלית שלי היא אומרת שיש להם איזה חדר חירום אם אני אהיה למשל, אם אני אהיה בחוץ אני צריכה להתקשר אותו דקה בעירייה ויש חדר חירום. ואמרו לי שחדר חירום זה מקום של נרקומנים, אנשים שלא, שלא יכולה להשאיר שמה שתי ילדים. עכשיו עובדת סוציאלית אין שום דבר נגדי כי היא יודעת שאני אמא נהדרת, שאני נותנת כל הנשמה לילדים שלי.
אז בעל הדירה בעצם מרחם עליך ומשאיר אותך בדירה?
הוא מרחם עלי, ברוך השם, הוא בן אדם טוב אבל אין לו סבלנות. אני צריכה בחמש עשרה, תאריך כל חודש בחמש עשרה לשלם שכירות."

שני מוטיבים עולים מדבריה של טניה באשר לאופן בו חווה את החיים בעוני. ראשית, מדובר בהישרדות בסיסית. טניה אינה מדברת על הדיור ממקום של פערים בטיב הדיור או איכותו אלא על קיומו. התחליף לילא לשלם לשכר דירה הוא מקלט חירום של מחלקת הרווחה המשמש "נרקומנים". הפתרון שמספקת מחלקת הרווחה ניתן במצב המשברי בלבד ואינו מאפשר התמודדות אמיתית עם מצב מתמשך של מצוקה רצופת משברים. שנית, החיים בעוני משמעותם **מאבק** לסיפוק צרכים פיזיים בסיסיים. עם שלילת הקצבה יודעת טניה שעליה למצוא פתרון חלופי. היא יוצאת למאבק מול מערכות וממסד, מול משכיר הדירה (שבמקרה זה, הוא שמרחם עליה ונותן לה להמשיך להתגורר בדירה ללא תשלום). גם אם תצליח במאבק, תחושת הניצחון היא זמנית וקרוב לודאי שתוך זמן קצר תאלץ להתמודד שוב עם בעיית המחסור. פעם אחר פעם,

⁴ אג'נס- החברה שהפעילה את תוכנית מהל"ב באזור חדרה.

עם תום המשאבים נאלצות נשים אלו לגייס כוחות נפש ולהילחם שוב על הישרדותן והישרדות ילדיהן.

בראיון עם דבורה, אמא לארבעה ילדים, עולה המורכבות הרבה של החיים בעוני. הראיון עם דבורה אינו פשוט, היא אינה זוכרת פרטים רבים, ועל חלקים אחרים חוזרת שוב ושוב, מחשבתה מבולבלת. דבורה נולדה ברוסיה ועלתה לישראל בגיל שמונה יחד עם הוריה. היא התחתנה בגיל צעיר כשמשך כל נישואיה בעלה נקט כלפיה אלימות קשה במיוחד. לאחר עשרים שנות סבל החליטה לצאת למקלט כשילדיה הגדולים נותרו עם אביהם והצעירים עזבו יחד איתה. תשע שנים חלפו מאז, דבורה יצאה מהמקלט ועברה לחדרה, עדיין, רגשות אשם קשים מלווים אותה על כך שהותירה את בנה הגדול עם אביו לאחר שהבן התדרדר למעשי עבריינות וכיום נמצא בכלא.

על אף הבלבול העז בו היא שרויה, דבורה אישה חרוצה, עובדת כמטפלת בקשישים משך שנים אך אינה מגיעה לרמת ההכנסה המינימאלית הנדרשת לה ולילדיה ולכן זכאית לגימלת הבטחת הכנסה. בהיותה קורבן לאלימות במשפחה זכאית דבורה לסיוע מתמשך בדיוור הציבורי. קבלת דיוור ציבורי, כפי שמלמדות נשים אחרות, אינו תהליך קל וכרוך בזמן המתנה ארוך ובעמידה בקריטריונים נוקשים. אך כפי שמספרת דבורה, גם סיוע זה אינו תמיד מספק:

"איך את מסתדרת, מה את עושה?"

לא, זה בעיה. בגלל שיש לי את העמידה וגם עמידה משלמים. ואומרים [אנשים], אה זה עמידה אז יותר פחות כסף, מה פתאום? זה גם קשה. אני לא מקבלת חמש שש [אלפי ₪]. אני מה המשכורת שלי? לא מגיעה לשלוש [אלפי ₪] לפעמים. לפעמים אני עושה גם שבע מאות שקל משכורת אם אני עושה חופשת מחלה יוצא לי פחות. אז איך אדם יכול להסתדר עם אלפים ושבע מאות ושמונה מאות [אלפי ₪], איך? זה בעיה.

כן. אז מה את עושה? איך את מסתדרת?"

אני לא מסתדרת בכלל, הנה עכשיו אני לא צריכה לאכול כלום."

דבורה מתארת את הקושי הכלכלי ומדגישה כיצד גם עזרת המדינה במתן דיוור ציבורי אינה מפצה על ההתמודדות עם קשיים אלו. היא חשה תיסכול על כך שמבחינת גורמים חיצוניים לא אמורה להיות לה בעיה מאחר ומתגוררת בעמידה, אך בפועל רשת הבטחון המפוררת מעצימה את דלות האמצעים ואת עוניה. דבורה מתארת תופעה כאובה הנפוצה כיום בשוק העבודה: דבורה עובדת כמטפלת בקשישים דרך חברת קבלן ובחודשים בס אינה עובדת (מפאת ימי מחלה או חופשה) אינה מקבלת שכר, תופעה נפוצה בעולם עובדי הקבלן. עובדים בשוק זה נהנים מפחות רווחה וביטחון תעסוקתי והם בין העובדים המוחלשים בשוק העבודה הישראלי כאשר בהם אחוז גבוה של נשים, צעירים ומבוגרים, עולים חדשים, בעלי השכלה נמוכה יחסית ובעלי הכנסה נמוכה (נדיב, 2000). הכנסתה הנמוכה כשכירה מעצימה את הקושי שחוות דבורה מאחר ומקבלת תשלום רק על ימי עבודה, כך, בחודשים בהם חולה, חודשים קצרים או כאלו עם ימי חג היא מרויחה מעט

ואינה עומדת בהוצאות השוטפות. את תחושת האיום הקיומי והטרדות שמעורר איום זה ניתן היה לזהות אצל רבות מהמראינות. הנשים סיפרו על בעיות נפשיות, חוסר ריכוז ודיכאון כשלמעלה ממחציתן מטופלות בשירותי בריאות הנפש. בראיון עם דינה עלתה המצוקה הנפשית ביותר שאת. מראה החיצוני של דינה אינו מרמז על התכנים שיעלו בשיחה בינינו. היא בת 41 אך נראית צעירה מגילה, שיערה אסוף ופניה נעימות. במהלך הראיון קימצה במילים, ענתה בקצרה ולעיתים אף לא ענתה כלל. לשאלתי מדוע אינה מרחיבה בדבריה השיבה שהעברית עדיין קשה לה. דינה עלתה לישראל לפני 15 שנים מקווקז, אם לשלושה ילדים וגרושה מזה שלוש שנים. מאז גירושיה השתתפה בתוכנית מהל"ב. מצבה הבריאותי אינו טוב- פריצת דיסק אינה מאפשרת לה לעבוד בעבודות הפיזיות של שמירה וניקיון, העבודות היחידות שהוצעו לה במסגרת התוכנית. בשיחה בינינו עולים רגשותיה של דינה באשר למצבה היום:

**"את נראית מאוד צעירה.
כל הזמן, כל יום אני שומעת את זה. רזיתי הרבה, הייתי 73 קילו עכשיו 50.
למה?
שתיקה...
דיאטה?
איזה דיאטה? בחיים אני לא עשיתי דיאטה. מעצבים, כל הצרות האלה. לפעמים לא היה לי אני הולכת לישון בלי אוכל בלי כלום.
למה?
לפעמים אין לי ת'ראש עם צרות האלה כל הזמן בוכה, כל הזמן אני בדיכאון.
מה זה אומר?
מה זה אומר? שבעיות יש לי.
איך זה משפיע עלייך?
אני בוכה כל הזמן בוכה, בוכה, בוכה.
זה קשה.
כן.
את הולכת לשיחות? פסיכולוג? משהו כזה?
הלכתי, לפני שנתיים הייתי אצל פסיכיאטר.
איפה?
בהלל יפה. זהו, כבר אחרי זה לא הלכתי. שנתיים כבר אני לא הייתי שם.
מה היה שם? מה עשית?
אני סיפרתי הכל שאני רציתי להתאבד אז זה היה כמה זמן. בגלל זה הייתי באה אצל פסיכיאטר.
והם עזרו לך?
אה.. ככה. באה, דיברה איתי פסיכולוג, דיברה איתי הכל. אחרי זה אני רואה לא הולכת לא עוד.
את הפסקת ללכת לשם?
כן אבל אני צריכה באמת צריכה ללכת.
כי עוד פעם חזר. וגם עכשיו יש לך מחשבות להתאבד?
היה לי. עכשיו יש לי בעיות, אומרת אם אני אעשה דברים כאלה איך הבנות יסתדרו. בגלל הם אני לא עושה. אם עוד קצת ככה ימשיך בעיות, אם מצב שלי זה, אני כבר אני לא יכולה. נמאס לי כבר מהחיים, מהכל."**

המחשבות על המחסור הכלכלי צובעות את עולמה של דינה. כל כולה שקועה בטרדות על הדרך בה תוכל לשרוד. דינה מיואשת, מאבדת ממישקלה, המחשבות על התאבדות אינן זרות לה. הדאגה לילדיה היא שמניאה אותה מהתאבדות אך היא זו שמעצימה גם את תחושת הכישלון.

ראוי להפנות תשומת לב ייחודית לתיאורי החיים בעוני של הנשים הערביות. שתי מרואיינות במחקר הן נשים ערביות שסובלות מנחיתות מגדרית ולאומית בחברה הישראלית אליה מתווספת נחיתות בתוך החברה הערבית בשל היותן ללא בני זוג. סער (2004), מתארת את היחס המפלה בו נתקלות נשים לא נשואות בחברה הפלסטינית. היא מדגישה את התפקיד הכפול של אותן נשים בכינוי בנאת-מצד אחד בתו של מישו (נתונה תחת הפטריארכיה הביתית) ומצד שני - בת, ילדה צעירה ותמימה אחרת לדמות האישה העצמאית והבוגרת. ג'מילה, כבר בת 44 אך עדיין מתגוררת בבית הוריה בכפר באזור ואדי ערה. על אף שנשמעה נלהבת בטלפון לקיים את הראיון, נדרשו מספר נסיונות עד שהצלחנו להיפגש, בכל פעם שתיאמנו תאריך-דחתה ברגע האחרון. כשנפגשו סיפרה בגילוי לב שכבר שמונה חודשים חיה ללא כל הכנסה חודשית, שכר או גימלה ולא תמיד יש בידיה די כסף לנסיעה באוטובוס ולכן התקשתה להגיע לחדרה בימים שקבענו. ג'מילה היא מוסלמית שומרת מצוות, מופיעה לראיון עם כיסוי ראש ובגדים מסורתיים. לשאלתי מדוע הינה רווקה מתארת ג'מילה את תופעת הבדל. היא ואחיה היו מיועדים להתחתן עם אח ואחות אחרים אך מכיוון שחתונתו של אחיה לא יצאה לפועל גם חתונתה בוטלה והיא נותרה רווקה עד היום. ג'מילה היא אישה משכילה שלמדה במהלך חייה במסגרות שונות והתמחתה במזכירות. היא מתארת נסיונות תעסוקה רבים שלא נמשכו זמן רב והיצע עבודה נמוך במיוחד עבורה כאישה ערבית. את תחושתה כענייה מתארת היטב בדברים הבאים:

“אז ממה את חיה עכשיו?”

אני אגיד לך האמת, כמו נחש. לא רציתי להגיד על עצמי ככה אבל כמו חיות הבר, סליחה. לא בדיוק אבל, אמת רציתי להגיד לך שאני ביישנית, אני לא רגילה להגיד לאבא ולאח תתנו לי, אף אחד אפילו חברה שלי. וברוך השם, מפה משם מפה 20 שקל, מפה 30 שקל”

ג'מילה מצליחה לתאר את ההתמודדות עם עוני במונחים של הישרדות קיצונית. כמו חיית הבר הצדה אחר מזון בשדה גם היא נאלצת לשרוד ממקורות מזדמנים ואקראיים. הדימוי של חיית בר מדגיש עד כמה נשים אלו נתונות לחסדי הגורל, מאבדות צלם אנוש ואינן חשות בעלות שליטה ועצמאות בחייהן. ג'מילה נוהגת בקמצנות רבה, נתונה תחת משטר עצמי של חיסכון ומגבלות. אך משמעות העוני אינה ניכרת רק בצורך לויתורים כספיים והצטמצמות פיזית אלא ניכר גם בצמצום הזהות לכזו שמסוגלת לחיות עם תחושת חוסר הודאות ואי ידיעה.

לעיתים סיפרו הנשים בראיונות על מאמצים להסתרת הזהות העניה, הן תיארו סיטואציות שונות בהן מסתירות את המצוקה, מעמידות פנים או שמות מסכה של מי שאינה נתונה בבעיות כלכליות. כך לדוגמה, כשניסיתי לברר עם לטיפה, רווקה ערבית בת 42, האם פנתה לפעילות לא חוקית לשם השגת כסף, היא משיבה:

**"קרה שמישהו הציע לך לעשות משהו לא חוקי, ניסה לנצל אותך בגלל העניין של הכסף?
לא אף פעם לא. את יודעת למה? כי אני בחברה, לא רק אצלנו בכפר, אלא שאיפה שאני הולכת,
סגורה. לא מוציאה מה שיש לי בתוך כלל בן אדם שאני רואה. רק חברות שלי.
אז לא יודעים שאת במצב כלכלי קשה?
אני תמיד כזאת הולכת רצינית, מחייכת גם, אף בן אדם לא מזהה או לא יודע שיש לי בתוכי נגיד
יש בעיות או שאני סובלת ממצוקה מבחינת כסף".**

גם נאווה, אם חד הורית מחדרה, מגיבה בצורה דומה לאותה השאלה:

**"קרה שמישהו ניסה לנצל את העובדה שאין לך כסף?
לא. כי אני אני פשוט לא מספרת לכל אחד. אני לא מספרת לכל אחד. פשוט ככה. אם יש לי
משהו להגיד זה למשפחה. אני לא מפרסמת ואני לא אומרת אז אני אגיד לחברה אני לא אגיד
למישהו שיוכל לנצל את זה. ממש לא.
לא קרה שניסו לגרום לך לעשות משהו בשביל כסף, פעילות לא חוקית?
תראי, השני מקורות היחידים שאני יכולה לפנות אליהם לעזרה זה המשפחה שלי והבנק".**

נאווה ולטיפה טוענות שאינן מנוצלות בעיקר בשל העובדה שאנשים סביבן אינם מודעים למצוקה
הכלכלית בה הן שרויות ומתארות כיצד באופן מודע בוחרות שלא לשתף ואף להסתיר את
המצוקה. העוני נשמר בסוד מתוך בושה איומה, הן חוששות להיפגע ושומרות את האמת הכואבת
לעצמן ולאנשים הקרובים ביותר אליהן. תפיסת העוני כדבר שיש להתבייש ממנו, כאות קלון, היא
תופעה מוכרת במשטר הניאו ליברלי אשר מחזק מסר של אחריות אישית ורואה בעוני כישלון ועול
על כתפי החברה היצרנית והנורמטיבית. המשטר הניאו ליברלי מגדיר עוני כתופעת שוליים
וסטייה מהנורמה ומביא להקצנת תחושת הבידוד החברתי של החיים בעוני ולהעצמת הרגשת
הפגיעות שלהן (דורון, 2008).

פערים בתפיסת הזהות ניכרים בעיקר בסיטואציות מול ארגוני סיוע ותמיכה. מצבים כאלו
מחייבים את הנשים לבחור בין זהות ענייה לאחת שאינה כזו ולהחליט האם מותרות על תפיסה
עצמית חיובית או שמבקשות לקבל סיוע כלכלי. נטלי, צעירה בת 23, מתגררת אצל אמה
האלמנה. מאז סיום לימודי התיכון לא הצליחה נטלי להחזיק בעבודה לאורך זמן. היא מספרת על
תקופות של חיפושים ממושכים ללא הצלחה, בינתיים, חיה מקצבת הבטחת הכנסה בגובה של
1200 ש"ח בכל חודש. נטלי לא הצליחה לעמוד בתנאי תוכנית אורות לתעסוקה, גמלתה נשללה
ובזמן הראיון מקור ההכנסה היחיד לבית היה קצבת הזקנה של האם. ניסיתי לברר אילו מקורות
נוספים מסייעים להן לגמור את החודש:

"יש עמותות, ארגונים שאתם פונים אליהם?

לא, לא, לא,

הרווחה, לשכת רווחה?

לא.

אתם לא הולכים אליהם?

לא, לא.

כל מיני שמביאים חבילות מזון,

לא, לא, לא,

למה לא?

אנחנו לא האנשים האלה, אנחנו מתביישים. אנחנו מסתדרים".

ההגדרה של נטלי 'אנחנו לא האנשים האלה' תלויה עוד כמה מהראיונות שנערכו עם הנשים. נטלי תופסת את הפונים לשירותי העמותות כאחרים ממנה. תפיסת העני כזר, כשונה, מסייעת ליצור הרחקה ולשמר את תחושת הביטחון העצמי ושמירה על הגאווה. ההתייחסות לעניים כאחרים חרותה עמוק בתודעה של החברה הקפיטליסטית. העניים נתפסים כאנשים שכשלו בהתנהלותם האישית ולפיכך אפשר להדביק להם תווית של אחרים שאינם ראויים למעמד שווה. הבניית העני כאחר מוגברת באמצעות קביעת קווי הפרדה בין "אנחנו" ו"הם" כשעמודי התווך של ההפרדה הם סיווג, שימוש בסטריאוטיפים וסטיגמות (דורון, 2008). דימוי העוני בחברה הישראלית הוא דמוני: חיטוט בפחי אשפה, לכלוך ועזובה, הזנחה רבה וכיעור. נטלי מסרבת לראות עצמה כחלק מאותה תמונה אך מודה שהסיבה הינה הבושה להיכלל תחת הגדרת העוני. עם הכנסה חודשית של 1800 ש"ח לאם וביתה, הצורך לקנות מזון, תרופות, לשלם חשבונות, אין ספק שכל עזרה חומרית תוכל להועיל. עדיין, נטלי ואמה אינן מוכנות לשלם את המחיר הנפשי הכרוך בפניה לעמותות, הן מסתדרות עם מה שיש.

גם בשיחה עם נאווה על פנייה לעמותות עולה תחושת הבושה:

"את פניית לעמותות, לאיזה שהם ארגונים?"

שום דבר. תשמעי, מתביישים. מתביישים להגיע למצבים האלה, להגיע לעמותות. תשמעי, בתקופה שעבדתי, שלחו אותי לעבודה קהילתית בבית חב"ד, אז לפעמים לא היה לי אוכל צהריים לילדה שהילדה באה מבית ספר הייתי קונה שם בחמישה שקלים לא היתה לי ברירה. אז לילדה הייתי לוקחת".

תחושת הבושה שנאווה מתארת נובעת מתחושת הכישלון המתלווה לבקשת העזרה. נשים אלו אינן רואות עצמן קורבנות, הן נוטלות על עצמן את נטל האשמה, את חוסר יכולתן להעמיד לילדיהן ארוחה חמה. התחושות הן של השפלה, כישלון, מבוכה מהמבטים מלאי הרחמים מסביב והידיעה העצמית של אם שאינה מסוגלת למלא את צרכי ילדיה. ההליכה לבית התמחוי היא הליכתו של הנידון למוות - מות הגאווה העצמית. הפגיעה בגאווה רק הולכת ומעמיקה מאחר והחוסר לא באמת מתמלא ועליהן, בכל פעם מחדש, להתגבר על המבוכה ולפנות שוב לבקשת העזרה. יש נשים שמתגברות על הקושי על ידי רציונאליזציה ("לא היתה לי ברירה" אומרת נאווה) ויש כאלו שנמנעות לחלוטין מהתמודדות עימו. לשאלתי מדוע אינה פונה לעמותות מפנה אלי דינה פנים מתריסות ועונה:

"ובחודש שלקחו לך את הכסף לא חיפשת מקום שיתן לך אוכל או דברים?"

לא.

למה?

אני לא אוהבת לקחת. אני לא אוהבת שכולם ידעו איזה בעיות יש לי.. אני ללבוש של מישהו אחר? עדיף שאני אלך עם משהו כמה שנים, עשר שנים, וזה שלי".

דינה מסרבת לקבל את עזרת העמותות. הפחד להיחשף בחולשתה, תגובות הסביבה והמבוכה בלקבל צדקה הם שמניאים אותה מפניה לעזרה לארגונים פרטיים. הכללה תחת הגדרת העוני מעצימה את תחושת השבריריות של הנשים ופוגעת בתפיסת העצמי שלהן ומצריכה פנייה לפתרונות אחרים מאשר הישענות על צדקה.

הנשים המרואיינות הן חלק מ 20% מהמשפחות בישראל החיות מתחת לקו העוני. לא מיעוט מבודד וקיצוני, אלא נתח הולך וגדל מהחברה הישראלית. הוויתן של הנשים שזורה תחושות של בידוד ובושה כאילו העוני הוא כשלון אישי ובעיה פרטית שלהן. ניתוח הראיונות מחזק את עמדתו של וובר (2005), כי רף ההכנסה אינו תנאי מספק להגדרת השפעת העוני. תיאורי המצוקה של הנשים משלבים קושי חומרי ומצוקה רגשית שמביאה לירידה משמעותית באיכות חייהן מלבד המחסור הכלכלי ומצביעים בצורה נרחבת על תופעת החיים בעוני.

הנשים מתארות חוסר בתמיכה חברתית גם מבחינת חוסר במתן לגיטימיות למצבן הכלכלי וחייהן בעוני וגם בתחושה שבודדות לחלוטין בתוך המאבק לקיום. ממצאים אלו מתקפים את טיעוניו של דורון (2008) בדבר הגדרת העניים כ"אחר". דורון טוען כי על אף שהעניים הם חלק ניכר מהאוכלוסייה, החברה הנורמטיבית עיוורת לקיומם ואינה כוללת אותם בשיח הציבורי. התיאורים הסובייקטיביים של הנשים משקפים מציאות של חיים בעוני כמי שמצוקתו הכלכלית גוררת הדרה חברתית ושוליות, חוסר קול, חוסר יכולת השפעה והפרדה מהחברה הנורמטיבית (הבמן, 2009, וקרומר נבו וברק, 2006).

בפרקים הבאים יתוארו מקורות התמיכה סביב נשים החיות בעוני, המסייעים להן בהתמודדות עם הרעיונות הכלכלית בחייהן. על ידי ניתוח הממצאים מהראיונות נבין את מאפייני המקורות התומכים, את החוזקות והחולשות שלהם, את מקומם בהבטחת הגנה ותמיכה אמיתית לנשים החיות בעוני ואת האסטרטגיות שנשים אלו מפתחות על מנת להצליח ולשרוד על אף המצוקה הכלכלית שבחייהן.

2. רשתות חברתיות

את המענה בדבר המקורות התומכים בנשים החיות בעוני ניתן למפות על ידי הרשתות החברתיות שסביבן. רשת חברתית הינה מארג הקוים הנמתח בין הפרט לבין אנשים אחרים ומוסדות חברתיים. רשת מתארת את לכידות קהילה של הפרט, את הקירבה בין חבריה, את איכות היחסים ואת טווח הנגישות לשירותים, למוסדות שונים ולידע (דבילנובה, 2008). הספרות

המחקרית בתחום הרשתות החברתיות מתמקדת הן במדידת יכולתן של רשתות להעניק תמיכה לחבריהן והן בדרך בה הפרט תופס את הרשת סביבו ככזו המסוגלת להעניק עזרה בשעת הצורך (אדין וליין, 1997, עופר, 2006).

מתוך הראיונות עלה מידע לגבי שלוש רשתות מרכזיות בחיי נשים החיות בעוני: הרשתות הפורמאליות: רשת מדינית- המורכבת משירותי המדינה ומוסדות ציבוריים ורשת החברה האזרחית- עמותות וארגונים פרטיים; ורשת הקשרים הבלתי פורמאליים בהם נכללים המשפחה, חברים, שכנים ומכרים.

2.1. רשתות פורמאליות

רשת מדינת הרווחה

תכליתה של מדינת הרווחה, ברמה הנורמטיבית, היא לצמצם את אי השוויון בחברה ולצמצם את הקושי בקרב השכבות החלשות על ידי פריסה של רשת ביטחון תחת הנזקקים. רשת ביטחון זו כוללת שירותי חינוך ובריאות אוניברסליים ומתן קצבאות ילדים וזיקנה לצד מתן סיוע על פי מבחן אמצעים כגון: הדיור הציבורי, תשלומי העברה ושירותים סוציאליים. הנשים המרואיינות במחקר זה נהנות לכאורה מהגנת הכיפה והשירותים הנ"ל, אך ניתוח הראיונות מראה מציאות בה טוענות הנשים לצמצום היקף ההגנה שהכיפה מעניקה ויתרה מכך, לחורים הנפגעים בה אשר הולכים ומתרחבים ואינם מאפשרים אותה ההגנה. מגמה זו החלה באופן ניכר בישראל בשנת 2000 עם תחילת הקיצוצים בסיוע למקבלי הבטחת הכנסה כשהשינוי המשמעותי ביותר נעשה במסגרת חוק ההסדרים בשנת 2003, כשקוצצו כמעט בשליש כל קצבאות הבטחת הכנסה למשפחות הזכאיות וביניהן גם משפחות חד הוריות (הרבסט, 2009).

צמצום הרשת והתמיכה שהיא מעניקה, מעלה שאלה לגבי יכולת ההתמודדות של זכאי התמיכה עם דרישות היום יום. המרואיינות מתארות עם הקושי להתמודד עם הצורך בדיור- צורך אוניברסאלי ובסיסי, לו מעניקה הרשת של מדינת הרווחה מענה באמצעות משרד השיכון. למשרד שלוש תוכניות מרכזיות לסיוע: הדיור הציבורי, משכנתא וסיוע בתשלומי שכר דירה אך על מנת להנות מתוכניות אלו על הנשים לעמוד בקריטריונים יחודיים ולא פשוטים. לטניה, אם חד הורית לילדים בני 7 ו-13, נשללה גימלת הבטחת הכנסה במשך מספר חודשים. ללא כל מקור הכנסה, האיום המהותי ביותר על חייה הוא הפחד שהיא וילדיה יוצאו מהדירה השכורה בה הם חיים. על מנת למנוע קושי זה פנתה לדיור הציבורי:

"אני, אני אמרתי לך שאני עכשיו פניתי לעמידר אז הם שלחו לי תשובה שאין שלושה ילדים. אז אמרתי עוד אחד אני קונה במכולת. אני אמרתי, שלושה ילדים אסור להיות בחוץ ושתיים מותר?"

זה שתי נשמות, איך אני בחוץ יהיה? זה שתי ילדים. אז אני פניתי פעם שניה פניתי, פעם שניה. אני עכשיו לא עובדת אז אני אני אני מנסה הכל והיה לפני כמה היה ימים היה בדיקה באים בודקים בזה..

מי?

ממשרד השיכון. הם באים, פעם ראשונה הם באים לראות אם אין גבר בבית. פעם שניה באים לבדוק חשבון בנק, זה בדיוק הוא בא וילד היה עם המסיכה [מסיכת חמצן] ואני לא ישנתי כל הלילה ואני, ואני לא יודעת מה הם מחליטים, אני כבר מסכימה לא בנתניה מסכימה בכל עיר שאפשר רק שיהיה למה במקום 2000 שקל כמה עולה עמידר, 300 שקל, 200 שקל. אחר כך אני לא צריכה אני להיות אני צריכה להיות רגועה ואני לא יכולה להיות רגועה.

העיקר שתהיה קורת גג...

בדיוק. ארבע קירות, שאין רהיטים, אבל שלי. תראי אני כבר לא יכולה! כמה זמן זה ימשך ככה?"

המצוקה שמביעה טניה לגבי גורל ילדיה נובעת מחוסר עמידתה בקריטריונים הנדרשים לדיור ציבורי. השיכון הציבורי מטעם ממשלת ישראל מנוהל על ידי חברות מאכלסות שכיום מחזיקות ב-95,000 יחידות דיור ברחבי ישראל. הזכאות לגור בדיור הציבורי נקבעת ע"י משרד הבינוי והשיכון לאזרחים ותיקים ועל ידי משרד העלייה והקליטה לגבי עולים חדשים. משרד הבינוי והשיכון בתיאום עם משרד האוצר קובעים את הקריטריונים המזכים במתן סיוע (שי, 2001).

מחסור הדירות מעמיד רף של למעלה משלושה ילדים לצורך קבלת זכאות, כשריד של מדיניות קודמת המעודדת ילודה, ומציב משפחות קטנות יותר בודדות במערכה. טניה זכאית לסיוע בשכר דירה העומד על 800 ש"ח בחודש אך גובה שכר הדירה הוא 2000 ש"ח בכל חודש ואין בידה לגייס את שאר התשלום. יתרה מכך, ללא מקורות הכנסה נוספים טניה עושה שימוש בתשלומי הסיוע לשכ"ד לכיסוי הוצאות אחרות כמו תשלומי חשמל ורכישת מזון לה ולילדיה.

כפי שהציגה זאת טניה, דיור קבע, ללא פחד מפנינוי, משמעותי מאוד ומספק תחושת ביטחון בעיקר כשההכנסות אינן קבועות ויציבות. אך, כפי שמציגות מרואיינות אחרות, גם המענה של דיור ציבורי אינו חף מבעיות. נאווה, אם לילדה בת 11 המתגוררת בחדרה מתארת את מצבו הבעייתי של הדיור הציבורי באזור מגוריה:

"זה בית של עמידר?"

לא, אין לי את הקריטריונים לקבל בית של עמידר.
למה?

כי אני עם ילדה אחת. אם היו לי ארבעה ילדים אני הייתי מקבלת.
ילד אחד לא מקבלים?

ילד אחד לא מקבלים, ודווקא יש לי חבר טוב טוב בעמידר ושום דבר אי אפשר לעשות.
היית עוברת לעמידר אם היית יכולה?

תראי, העניין הוא, כיום לא, כי האזורים והמקומות הם בתת רמה, הם לא מקום לגדל שמה ילדים. רוב המקומות הם עם מסוממים ועבריינות ופשע והכל אז ככה שלא מתאים לי בכלל לגור במקום כזה אם אני מגדלת ילדה כמובן. זהו, שעדיף לי באמת לגור בשכירות באזור שאני רוצה לגור, במקום שהוא טוב ולא סביבה רעה מסביבי."

נאווה אינה עומדת בקריטריונים לקבלת לדיור ציבורי בגלל מספר ילדים נמוך מהנדרש אך ההשפעה השלילית שצופה שתהיה לסביבת מגורים כזו על ילדתה הם שגורמים לה לוותר ולא

לשאוף לעבור לדיור ציבורי. ביקורת רבה מופנית כלפי הדיור הציבורי בכך שאינו בודק את יכולתה האמיתית של המשפחה לעמוד בתשלומים אלא שזכאות מתקבלת על פי קריטריונים יבשים כמו מספר ילדים (למעלה משלושה) או בעלות על דירה בעבר. טענה נוספת היא שבשל מיקומו של דיור ציבורי רב באזורי הפריפריה, אזורים בהם רמות התעסוקה נמוכות, נמנעות משפחות רבות מלפנות לפתרון זה (צדוק, 2005).

לדבורה, אומנם רק שני ילדים קטינים אך מאחר והוכרה כקורבן לאלימות במשפחה זכאית לדיור הציבורי, היא מתארת תמונה זהה:

"יש לנו שניים, גם את יודעת אני באזור לא טוב. האזור הזה לא כל כך טוב אבל אנחנו התרגלנו. בבית הזה של עמידר ילדים התרגלו כבר. בית של עמידר, מתי יורד גשם חזק הכל נכנס, הגשם מהחלון. נכנס לי הביתה גשם. עכשיו אני אמרתי לו בוא תסדר. מי זה הוא?"

בעמידר. בא סידר לי ועוד פעם אחת מתי יש גשם זה נכנס מהחלון של החדר של ילדים. נתתי להם חדר הגדול ולי חדר הקטן, לעצמי מספיק לי מיטה שמה וזה. עכשיו שיורד גשם חדר של ילדים מלא מים נהיה שם בחוץ. כל המים אני גורפת אני מוציאה לשירותים. אמרת שהסביבה לא טובה, למה הכוונה?
סביבה, מה אני אגיד לך, שם יש נרקומנים. הם [הילדים] לא רואים אותם אבל אני רואה, פשוט רואה אותם. אבל זה ילדים שלי לא נותנת להם לרדת למטה, לא נותנת להם."

דבורה מתארת את בית הדיור הציבורי בו גרה כבית קטן, מוזנח ונמצא בסביבה של עבריינות וסמים. דליפות הגשם אינן מתוקנות ופעם אחר פעם נאלצת להתמודד עם נזקי הגשם. החוויה של חיים בסביבה מסכנת מותירים אותה חסרת אונים ובקונפליקט פנימי לגבי המחיר האמיתי שמשלמת על הדיור הציבורי, המחיר של שלום ילדיה. בחוסר אונים זה, הדרך היחידה בה מסוגלת להתמודד עם סביבה של נרקומנים ועבריינות היא האיסור המוחלט על ילדיה להסתובב בחוץ. וכך, על מנת להגן עליהם היא כולאת אותם בביתם. אין ספק כי עבור דבורה ונשים אחרות במצבה מהווה הדיור הציבורי פתרון חשוב והכרחי אך הוא גם מהווה מקור מאיים מאחר ונשים אלו מבינות את ההשלכות החמורות שעלולות להיות על גידול ילדיהן בסביבה אלימה ורווית פשיעה.

החורים בהגנת הסיוע לדיור עולים באופן חמור בשיחה שהתקיימה עם דינה, עולה מקווקז שהגיעה לישראל לפני 15 שנים. דינה מתארת תופעה של התניית גימלאות- מערכת הביטחון הסוציאלי מעניקה תמיכות נלוות לזכאים לקצבת הבטחת הכנסה, כגון הסיוע בתשלומי שכ"ד של משרד השיכון. בתחילת הפעלת תוכנית מהל"ב, מקבלי קצבה שנשללה גימלתם עקב חוסר עמידה בתנאי התוכנית, הופיעו במחשבי הביטוח הלאומי כמי שאינו זכאי לגימלה באותו חודש ולכן נשלל גם הסיוע בשכ"ד שהעניק משרד השיכון. תופעה זו נבלמה בעקבות מעורבותם של ארגונים חברתיים שהסבו את תשומת הלב של הביטוח הלאומי לעוול הכפול שנגרם למסורבי הקצבאות.

**”אז את מקבלת 1400 הבטחת הכנסה ו-800 [מזונות] בשביל הילדה?
ומאה חמישים שקל קצבת ילדים. אבל אם אני לא מקבלת הבטחת הכנסה, הם עושים לי סירוב
אז אני לא מקבלת עזרה לשכירות. הם משלמים לי גם שיכון זה..
ממשרד השיכון את מקבלת עזרה?
כן, אם אני לא מקבלת הבטחת הכנסה חודש אז אני לא מקבלת גם זה. את יודעת כמה חודשים
אני לא קיבלתי גם זה. זה קשה, בעיה.”**

דינה מתארת מצב בו שלילת הגימלה גוררת את שלילת הסיוע שמעניק משרד השיכון. על אף שהשתתפות בתוכנית מהל"ב היא תנאי רק לקבלת קצבת הבטחת הכנסה ולא לתמיכות אחרות של מדינת הרווחה, דינה אינה מודעת לזכויותיה ומאבדת מקורות הכנסה יקרים. במקרה של דינה, הרשת המדינית אינה מעניקה הגנה מספקת ולא רק שאינה ממלאה את הצרכים בשעת שלילת הגימלה, אלא אף נסוגה עוד יותר ומרחיבה את הגירעון החודשי.

נראה כי מדינת הרווחה כרשת, המתבטאת בדיור הציבורי ובסיוע בשכר הדירה אינה מעניקה את התמיכה וההגנה להן היא נדרשת. הקריטריונים לדיור ציבורי הינם מחמירים ונתפסים כלא רלבנטיים עבור רוב הנשים, הדיור עצמו מצוי במצב של הזנחה ומהווה סיכון לילדים. גם סיוע בשכ"ד אינו מספק מאחר ולא מעניק מענה של דיור, במיוחד לאור עליות מחירי השכירות ובודאי כאשר אין כל מקור נוסף לתשלומים, כמו בזמן שלילת הגימלה.

חולשת הרשת המדינית מופיעה באופן בולט באיזכורים שעלו בראיונות על אופן התנהלות שירותי הרווחה והעובדים הסוציאליים. ניכר כי הנשים חוות את שירותי הרווחה כחסרי משאבים, מנותקים מצרכיהן, ללא יכולת ואפילו ללא רצון לעזור. ממצאים אלו מוסיפים על מחקרן של קרומר נבו וברק (2006) בו העלו צרכני שירותי רווחה תחושות של התעלמות וניכור ממערכת השירותים האישיים והעובדים הסוציאליים, תחושת נטישה של המערכת כחסרת משאבים ויכולת לסייע. כך, במהלך הראיון עימי, מתארת דינה, מטופלת ברווחה:

”את מטופלת ברווחה?”

כן.

יש לך עו"ס?

היה עו"ס, עכשיו אני לא יודעת אין בכלל כלום. ארבעה חודשים אין בכלל אני סוציאל. הם לא עוזרים בכלל, מה הם עושים כלום. כלום, לא עושים כלום. כל החיים שלי אני לבד עשיתי. הייתי גרה עם בעלי כל הזמן אנחנו ביחד עושים הכל. שום עזרה אנחנו לא ביקשנו מסוציאליים. רק לשיניים של בעלי, הוא חולה, ביקשנו וזהו.”

גם אהובה, אם חד הורית לשני ילדים מחדרה, מתארת את תחושת האכזבה:

”להגיד לך את האמת? אני לא פונה לאף אחד. לאף גורם מוסמך אני לא פונה, אני כבר לא רשומה ברווחה, מהטעם והסיבה שנכוויתי מכולם”

בחייהן של רותי, טניה ודבורה משחקים שירותי הרווחה תפקיד מרכזי יותר.

רותי, אם לארבעה ילדים בת 31, נשואה לאסיר. לרותי עבר של שימוש בסמים והיא מטופלת על ידי שירותי הרווחה בעיר נתניה. כשאני שואלת אותה על יכולתם לסייע היא מרימה את קולה ונמלאת כעס:

"בזמן שלא היו הכנסות כמו שצריך. פניתם למישהו? כן, פניתי לרווחה. אני מטופלת הרי ברווחה אבל גם הם את יודעת, גם שם יש רשלנות. לא חסר להם.

הם עזרו במשהו?

אז אני אומרת, הם לא. גם הם צריכים להרים אותם על טיל באיזשהו דרך. הלואי תעבוד שם מישהי סמויה ותראי ת'עיניינים ויראו את זה בטלויזיה ואז, ופה בנתניה במיוחד ואז אני רוצה לראות את הפנים של גברת פיירברג. יבואו לשם מישהו סמויים. כי זה אורגניל, אבל שחם וחלילה יש לך ילד שעושה בלאגן אז הם יודעים איך לבוא עם המקל ולאיים.

יש מישהו שעוזר לך עם הילדים?

הילדים שלי בפנימיית יום. את מכירה את טירת הילד. הם לקחו לי אותם בעקיפין

מה זה, פנימייה?

לא, פה בנתניה.

אז מה זאת אומרת לקחו?

כאילו היא אומרת שאנחנו משפחה בסיכון אז בגלל הסמים אנחנו בסיכון, יש אמת בדבר, כן אז איפה אתם? הם מחכים שבאמת יקרה משהו ואז הם יגידו..

אז מה הם נותנים, מה זה טירת הילד?

זה מועדונית עד שבע בערב, יש חוגים, לימודים. אז אני שם הם ידעו שהמצב קשה הם היו שולחים קופסאות עם אוכל של ארוחת ערב. הם היו באמת, הם כן, ידעו לתת כתף. גם אם זה שיחות וגם עידוד הם ידעו לתת. הרווחה פה, לא.."

עבור רותי משמשים שירותי הרווחה כגוף מבקר, שיפוטי ומאיים. ילדיה של רותי שוהים במהלך השבוע בפנימיית יום, מסגרת רווחה המיועדת לילדים בסיכון ומספקת מענה עד לשעות הערב. רותי רואה עצמה כמשפחה בסיכון ומקבלת את מוערבות הרווחה אך בניגוד לתמיכה המתקבלת מהמועדונית שהינה מסגרת אינטימית ותומכת, חשה בודדה אל מול שירותי הרווחה.

הסיפורים הבאים, של טניה ודבורה, משקפים את תחושת ההגנה החסרה שמעניקים שירותי הרווחה. ייתכן, שעם משאבים אישיים רבים יותר היו מצליחות דבורה וטניה למלא את החסר, אך, בפני מי שאין בידיו המשאבים החומריים, הקהילתיים או המשפחתיים, ברגעי המשבר לא קיימת אלטרנטיבה חלופית אלא רק המדינה היא שמגנה. כפי שמספרות, כאשר החורים בהגנת המדינה מתרחבים, גם מעט ההגנה שמדינת הרווחה מעניקה, מאבדת מעילותה.

דבורה, כפי שצויין, סבלה מאלימות מצד בעלה לשעבר. בגיל 18 נישאה לו ורק לאחר כמעט 15 שנים של אלימות קשה, אזרה אומץ ופנתה לעובדת סוציאלית. דבורה הופנתה למקלט לנשים מוכות אך יכלה לקחת עימה רק את שני ילדיה הקטנים. בנה ובתה הגדולים נותרו עם אביהם:

"שהקטן נולד ישר למקלט שש חודשים אין לו. אני יצאתי עם ילד שש חודשים למקלט ועם ילדה, זו שחולה בעיניים. שניהם למקלט וסוציאלית לא נתנה לי לקחת ת'גדולים. היא אומרת אסור להם, ישארו עם האבא שלהם. ואז הילד בגלל זה התדרדר.

הם נשארו בחובות?

אז הילד הדרדר ואז הילד היה לו קשה. ילדה איכשהו היתה מסתדרת, אבל הילד היה לי מאוד קשה עם הילד הזה שאני נכנסתי למקלט ואני השארתי אותם לבד ובמקלט אני זה כמעט שנה במקלט.

[...]

ולא לקחו אותו למקלט, בן 12?

לא, לא לקחו. לא נתנה לי סוציאלית הזו, שתתפוצץ סוציאלי הזו אמון, הייתי צריכה לקחת כל הילדים כולם כל ארבעתם".

סיפורה של דבורה ממשיך כשמתארת כיצד ההזנחה של בנה הגדול הובילה אותו להתדרדרות ולמעשי עבריינות. מזה כשנה הוא נמצא במעצר אך דבורה מתביישת לספר על אופי העבירה. הסיפור של דבורה מדגים כיצד במצבי משבר קיצוניים נוטלת המדינה מקום סמכותי ומגן, מגנה על דבורה ומאפשרת לה לעזוב מערכת יחסים אלימה וקשה. אבל, כפי שניתן לראות, דבורה חשה שההגנה חלקית בלבד, ועל אף שהיא עצמה "ניצלה" בנה הגדול נותר קורבן, ועל כן חשה תחושת תסכול וכעס רב כלפי המדינה. דבורה עסוקה בראיון בגורלו של בנה, היא מגוללת את הסיפור שוב ושוב, חשה אשמה על מצבו ומאשימה את שירותי הרווחה והעובדת הסוציאלית בכך שגרמו לה לותר על בנה.

טניה, כאישה בודדה לחלוטין בישראל, מתארת גם כן סיטואציה קשה. כשהיא מגוללת בפני את המקרה, דיבורה רצוף ומהיר, קופצת מנושא לנושא, ניכר כי הזיכרון טרי וכואב:

"אז יום אחד היה לו [לבן הצעיר] כאבים חזקים בבטן, בקיבה, ... אז יום אחד אז עוד פעם הוא הלך בבית חולים, בבית חולים לניאדו ואמרו לי שיש לו דלקת ריאות וחשבו שיש לו וירוס הוא הפסיק לאכול, הוא כבר היה לא הולך, יד אחד הוא היה עלי, יד אחד היה אינפוזיה... בגלל אין מי שישמור על הילד הגדול אז הוא היה בחדר איתי כל הזמן הזה כי לא סידרתי, לא מצאתי סידור בשבילו וביקשתי עובדת סוציאלית שבאה אלי בבית חולים שהוא נשאר איתי אבל יש מחליפות היה, בבוקר ובערב ואף אחד בערב לא יודע. אז שמתי אותו בוילון כזה שלא ראו אותו, אז אהה.. אני צריכה היה, בגלל אמרתי להם שאני נוסעת בשניידר ואני ידעתי שזה בית חולים טוב והם אמרו שאחרי שאת חוזרת לא רואים שיש לו בצילום יכול להיות שזה משהו לא רציני. אחר כך באה האחיות ואני אמרתי לה שיש לי עוד אחד ילד. היא אמרה, נו בסדר, לא הבינה שהילד שלי הוא איתי, היא אמרה, בסדר, בסדר, אני אמרתי, לא את לא הבנת, ילד לא בבית הוא איתי פה. היא אמרה, איפה? אני חיבתי [החבאתי] אותו לוילון כי לא ידעתי מה לעשות כי אין לי אף אחד, חיבתי [החבאתי] אותו בחדר.."

מחלתו של בנה הצעיר היקשו על טניה לצאת ולעבוד באופן סדיר אך עדיין, הצליחה להסתדר ולשמור על איזון מינימאלי. המקרה המתואר של אישפוז הילד והניתוח הפרו את האיזון השברירי ממילא וערערו את תחושת הביטחון של טניה. באין מקורות לתמיכה שיעזרו בטיפול בילד, לוקחת את בנה הגדול, בן ה 11, לבית החולים עמה. מפחד שמא יפרידו ביניהם, מחביאה אותו מאחורי הוילון. קשה לתאר את תחושת המצוקה של האם הנאלצת להסתיר את בנה, מפחדת מהעלול לקרות להם ואת תחושתו האומללה של הילד המתחבא. טניה, מתארת חוויה של חוסר הגנה ומענה בשעתה הקשה ביותר. שירותי הבריאות שמעניקה מדינת הרווחה סייעו לטניה בהתמודדות עם מחלת בנה הצעיר אך אינם מספיקים להתמודדות עם צרכיה האישיים- הטיפול בבנה הבכור. ההתמודדות של טניה ודבורה עם השלכות החוסר בשירותי רווחה כוללניים

מתארים היטב את החורים הקיימים ברשת ההגנה ועד כמה התמיכה שמוענקת איננה מספיקה לאלו החיים בעוני ובמצוקה.

נקודת מפתח בשינוי החוזה בין הנשים הנזקקות למדינת הרווחה היא, ללא ספק, העברת ניהול רשת המגן לחברות פרטיות. החברות הפרטיות, מולן התקיים הדיאלוג, לא ייצגו את האחריות הציבורית של המדינה אלא הונעו על ידי אינטרסים כלכליים ואף תומרצו למנוע מתן תמיכה. מרכז התעסוקה מפרש את הנרטיב האישי של הנשים באופן שמקדם את מטרותיו הכלכליות ורואה בקשיים שמציגות כתירוצים כתירוצים, עצלנות או נצלנות. בראיון עם טניה היא מתארת את תהליך שינוי הגדרת האמהות בעיני מדינת הרווחה לאור תהליך הכניסה למרכז אג'נס⁵:

"יום אחד קיבלתי מכתב מלשכת התעסוקה, כי קודם הייתי באה וחותמת פעם בשבוע אני הייתי חותמת. שולחים היו אותי לכמה עבודות, עבודות שלא יכולתי לעבוד כי ילד כל הזמן, ילד באמת היה צריך טיפול של אמא והשגחה של אמא. אז קיבלתי מכתב והלכתי שאני צריכה להיות בחברה אג'נס בתוכנית וויסקונסין. הגעתי..

מתי זה היה?

לפני שנתיים ומשהו, זה כבר שנתיים. הגעתי שמה והם שאלו כל מיני שאלות, אמרתי שאני חד הורית עם שני ילדים, אין לי אף אחד וסיפרתי שהבן חולה. באמת, זה לא מעניין אף אחד והם התחילו לשלוח אותי לכל מיני עבודות כמו למשל, שלחו אותי לעבודה קשישים, מטפלת. כל ההמשך הזה הייתי בלחץ נוראי בגלל הילד. אני התחלתי, קודם כל התחלתי לעבוד קשישים זה כמה שעות בכל יום, כמה שעות בכל יום. התחלתי כבר, נכנסתי בלחץ נפשי בגלל שאני צריכה להיות, צד אחד אני צריכה לשמור על הבריאות שלו, צד אחד אני צריכה להתפרנס ולעבוד".

עד לפתיחת תוכנית מהל"ב היה כל מהלך חייה של טניה כרוך אחר בריאותו של בנה הצעיר. מחלתו מנעה ממנה להצליח ולהחזיק בעבודה לאורך זמן. ללא בן זוג וללא קרובי משפחה לא יכלה למצוא מי שיטפל בו ונאלצה להיעדר מעבודתה. מצב שאיפשר לה לקבל תמיכה וקצבה. השינויים שחלו בתוכנית הבטחת הכנסה הביאו לערעור הלגיטימיות בתמיכה שקיבלה טניה ונשים כמותה ואפילו לביטול התמיכה. השתתפות בשוק העבודה היא תנאי לקבלת הכרה כאזרח שווה זכויות ומי שאינו לוקח חלק בספרה זו נפגע ומודר לתחתית הסולם החברתי. נשים, ובעיקר חד הוריות נתונות במציאות זו במלכוד. החברה אינה מוותרת על קדושת האמהות ומחייבת אותן לתפקידי טיפול אך במקביל דורשת מהן השתתפות בכוח העבודה (אחדות, 2010). תחת כפל תפקידים כזה נשים רבות אינן מצליחות להגיע לקו של הכנסה ראויה וננזפות על עצלנותן שהיא הסיבה לקבלת קצבה. כך, מתפתחת טרמינולוגיה של פרוזיות וניצול המתעלמת באופן גורף מהכוחות והמשאבים האישיים של הפרט ומיכולתו להשתלב בשוק תעסוקה שממילא אינו מסביר פנים לבעלי מיומנויות תעסוקה נמוכות, נשים, מבוגרים או לא יהודים. תפיסתם של יועצי התוכנית, כפי שמציגה טניה, הינה של 'עבודה בכל מחיר', ללא התייחסות לסיפור החיים הייחודי,

⁵ אג'נס- החברה שהפעילה את תוכנית מהל"ב באזור חדרה.

לקשיים ולמשאבים העומדים בפני לקוחות התוכנית. טניה במילכוד ועליה לבחור: בריאות הילד לעומת פרנסת הבית. טניה מדגישה כיצד לא יוחסה כל חשיבות לבעיותיה האישיות ולסיבות בגללן לא יצאה לעבודה עד כה. לאורך הדרך לא נעשתה כל הערכה של המשאבים הקיימים בידיה ושל יכולתיה להשתלב בעבודה כאם חד הורית בודדה, אלו נתפסו בעיני היועצים התעסוקתיים כתירוצים וביטויי עצלנות. טניה חשה נבגדת, מושפלת ובודדה מתמיד.

נאוה, תושבת חדרה היא בעלת היסטוריה תעסוקה של מעלה מעשרים וחמש שנים. בגיל ארבע עשרה הפסיקה לימודיה ויצאה לעבוד כפקידה אך ברוב שנותיה עבדה כמנקה במשקי בית, עבודה פיזית קשה. בגיל 44, שנה לאחר לידת בתה, התגלתה לנאוה פריצת דיסק חמורה שהפסיקה את עבודתה כמנקה. בראיון היא מגוללת את השתלשלות העניינים והסיבה שהגיעה למצב בו נשענת על קצבה:

"מה היית עושה מבחינה כלכלית אם לא היה לך הכסף של הקצבה?"
 שאלה טובה. לא יודעת. לא יודעת. באמת אני לא יודעת מה הייתי עושה. תראי, הבעיה שלי למעשה מה שקרה לי, תראי יכולתי לא להזדקק בכלל להבטחת הכנסה. הבעיה שלי היא קרתה מאז שנפלתי על הגב בבית.
כי מה? כי היית עובדת?
 הייתי יכולה לעבוד. יכולתי לפרנס את עצמי בשקט בעבודות של משק בית.
היית ממשיכה?

בודאי. הייתי שמה ת'ילדה בגן בשבע וחצי, עובדת עד שתיים עשרה, שתיים עשרה וחצי אני בבית, אחד וחצי מוציאה את הילדה מהגן ויש לה צהריים ואני בבית וגם הייתי מקבלת ת'מאה חמישים שקלים כל יום ויכולתי להסתדר. תעשי חשבון חמישה ימים בשבוע, כל יום מאה חמישים - שבעים שקל עם זה יכולתי להסתדר. גם שכר דירה לשלם. יכולתי לחיות טוב עם הילדה. בגלל הגב זו הבעיה. מאז שגילו לי ת'בעיה שיש לי שבר בגב את הפריצת דיסק זה גמר אותי. זה הדבר שלמעשה גמר אותי."

נאוה עבדה כל חייה, היא מתארת חיי שגרה ועבודה המסוגלים לשלב בין גידול הילדה לבין פרנסה עצמאית. בעיות הבריאות מנעו ממנה את העצמאות הזו ויצרו חיים של הישענות על הבטחת הכנסה. על אף בעיות הבריאות במרכז אג'נס סוברים שיכולה לעבוד. היא מתארת מקרה שמדגים את ההגדרה מחדש שנותן צוות המרכז לבעיית הגב שלה:

"...אני כבר קרה לי פעם אחת שביקשו ממני לבוא לבדיקה באג'נס⁶ ואני הגעתי ככה [כפופה] גשם שוטף אני מגיעה ככה וכל האנשים באג'נס צועקים עליהם, אתם לא מתביישים? אין לכם טיפת לב תראו את הבן אדם, איך היא הולכת? ואומרת לי הרופאה, זו שהיתה אצלי בבית, רואה אותי בכניסה יושבת שאני לא יכולה לזוז אומרת לי ליד כל האנשים, תקומי! את מסוגלת ללכת, את יכולה, את עושה את עצמך, קומי! ואני בוכה, היא רואה שאני בוכה, אני צורחת מכאבים. אחר כך, את יודעת מה, באו עזרו לי המאבטחים לקחת אותי לבדיקה אצל הרופאה אמרתי לה אני לא רוצה שאת תגעי בי בכלל אל תתקרבי אלי בכלל אז הביאו את הרופאה השניה, הביאו את השניה, שתבדוק אותי. היא באה לגעת בי אמרתי לה אל תגעי בי, הן שתיהן היו ביחד. אמרתי לה שלא תעיזי, היא באה, בכל זאת נגעה בי, ואני דפקתי צעקה צרחתי עד השמים. אני אומרת לה תגידי לי אתם לא נורמאליים, אתם לא נורמאליים. את יודעת באיזה מצב אני הגעתי לשמה, את יודעת, המאבטחים ראו שאני לא יכולה ללכת הם פתאום נזכרו שיש ת'כיסא של המחשב

⁶ אג'נס - החברה שהפעילה את תוכנית מהל"ב באזור חדרה.

עם הגלגלים, הושיבו אותי על זה ולקחו אותי לבדיקה וגם הוציאו אותי ככה. הם עזרו לי לעלות על המיטה ולרדת מהמיטה. לא יכולתי!"

נאווה מתארת סצנה בה מופיעה כחסרת אונים לא רק בשל הבעיה הפיזית אלא בעיקר בשל התחושה שצוות מרכז התעסוקה אינו מאמין לה. הרופאה, כך נדמה, אינה קשובה לנאווה. היא טוענת שנאווה מעמידה פנים ("את עושה את עצמך") ונוגעת בה על אף שנאווה מבקשת ממנה מפורשת לא לעשות זאת. צוות המרכז רואה בנאווה שקרנית, שרוצה לנצל את המערכת. הרופאה, שתפקידה האוביקטיבי, לתת הערכה רפואית, משקפת בדבריה ובהתנהגותה הלך רוח ואידיאולוגיה שלטת במרכז התעסוקה כמי שיחשפו את רמאות העניים וישיבו אותם לשוק העבודה.

הפער בין תפיסת מרכז התעסוקה כלפי קבלת קצבה לבין תפיסת הנשים עולה גם בהתייחסות לתוכנית השבועית בה נדרשות הנשים לעמוד. עמידה בתנאי התוכנית משמעותה פניות מלאה לדרישות המרכז בין אם בעבודה, התנדבות בקהילה, הכשרות או שהיה במרכז התעסוקה. מטרת ההעסקה המלאה היא מניעת עבודה בשחור מתוך ההנחה שמי שאינו מגיע למרכז משמע שהצליח למצוא עיסוק בשכר. אך מטרה זו אינה מתייחסת כלל לדרישות התעסוקה וכפל התפקידים של אמהות הנדרשות למאמצים רבים וטיפול בילדיהן הצעירים.

טניה מתארת היטב את פערי התפיסה בדברים הבאים:

**"כשיפרת על הקשישים זה היה עבודה או התנדבות?
התנדבות! הכל התנדבות, בחינם. כאילו, לא בחינם, הוא אמר לי, את מקבלת הבטחת הכנסה".."**

תפיסת הקצבה כהכנסה מינימאלית למימוש צרכים בסיסיים לאלו שאינם מסוגלים לפרנס עצמם (קורא, גל וכהן, 2007), מוחלפת על ידי יועץ התעסוקה של טניה בתפיסה על פיה הקצבה אינה אלא שכר- תשלום על שעות עבודתה עם קשישים. ההנחה הקיימת היא כי כל אחד יכול לעבוד ובכל עבודה שתינתן לו. היועץ מוחק את עברה של טניה, את נסיבות חייה שלא איפשרו לה לצאת לעבודה עד כה, מוחק את חייה. באחת, התניית הקצבה ביציאה לעבודה מפרה את החוזה הלא כתוב בין המדינה לאזרחיה המוחלשים, מותירה אותם ללא הגנה, בודדים במערכה על הקיום.

רשת החברה האזרחית

נסיגת מדינת הרווחה בעשורים האחרונים, אינה מותירה אחריה ואקום. ארגונים פרטיים ועמותות קמים על מנת למלא את החלל ולספק מענה לצרכים של אוכלוסיות נזקקות. בראיונות, הנשים ציינו בעיקר עמותות המסייעות באספקת מזון, דבר המצביע על אי ביטחון תזונתי של האוכלוסייה ונסיון החברה האזרחית להעניק לו מענה. תהליך התקת המוקד ממדינת הרווחה

לחברה האזרחית מאופין בשינוי הגדרת התמיכה מזכות לתמיכה שבחסד. בשונה מפניה לשירותי המדינה, הנתפסים לעיתים כמימוש זכות, המרואיינות מתארות כיצד פניה לעמותה מצטיירת כפשיטת יד, התנהגות הגוררת בושה רבה מצידן. את תהליך התקת מדינת הרווחה ניתן לראות באופן ברור בתהליך שמתארת טניה לגבי קבלת סיוע משירותי הרווחה:

“את הולכת לעמותות של צדקה? שנותנים בגדים, נותנים אוכל?”

לא. לא.

לא יצא לך?

לא, היה לי פעם אחת סטודנטית עובדת סוציאלית סטודנטית לפני שנה. היא מה זה בחורה היא היתה כמו חברה שלי ממש. אהה. קוראים לה סיון, היא סטודנטית, בחורה צעירה בת 25, 26, ואז הייתי באה ואיפשהו ברווחה זה היה פגישות איתה כי הייתי בנפשי מרגישה לא טוב אני נפשי מרגישה כל הזמן לא טוב.

אז מה היה עם סיון?

לא, הייתי באה והיא מספרת לי, והיא שלחה למקום איפה שפעם בכל שבועיים מביאים היה קצת שמן סוכר, היא עזרה לי היא מצאה עמותה של אנשים דתיים ובעצם לא, לא עובדת סוציאלית. אז זה היה סטודנטית, סטאג'רית לעבודה סוציאלית..

אז היא מצאה את המקום הזה ואת הלכת לשם לקחת את הדברים?

לא הם מביאים בבית

הם הביאו לך?

כן, הם הביאו כל שבועיים

וזה הפסיק?

לא לפעמים אם אני צריכה אני מתקשרת הם יכולים אבל זה דברים שמן..

מוצר ייסוד

למשל הבן שלי הקטן הוא לא אוכל כל זה”.

טניה נמצאת בקשר עם סטודנטית לעבודה סוציאלית בלשכת הרווחה והיא, על מנת לעזור, מוצאת עמותה שתוכל להעניק לה מוצרי מזון. על אף שטניה פנתה לעזרת שירותי הרווחה, הפתרון, או הפתרון החלקי, הינו בידי החברה האזרחית. שירותי הרווחה הפכו מגוף מעניק שירותים לגוף מתווך כך שעיקר הכוח המסייע אינו מצוי בידיהם אלא בידי המגזר השלישי. גם דבורה מספרת כיצד פניה לעובדת הסוציאלית סופה הגשת טופס בקשה לעזרה מעמותה המחלקת מזון. ההפניה לעמותה אינה עומדת בציפייה לקבלת עזרה מהרווחה. העמותה נתפסת על ידי הנשים ככזו הפועלת מרצון טוב ולא מעניקה שירותים על בסיס זכאות להזנה (שמה של העמותה בחדרה היא “חסד ורחמים”) לעומת פניה לרווחה שנתפסת כזכות אזרחית. האבחנה בין צדקה לזכות קריטית לתפיסה העצמית של הנשים ולמעמדן בסדר החברתי. בעוד בקבלת צדקה היא אופציונאלית, נשענת על טוב ליבם של אחרים, קבלת זכויות היא נגזרת של הסכמים חברתיים על בסיס אזרחות הרואים בנשים אלו שוות ובעלות תרומה לחברה בה הן חיות. נסיגת מדינת הרווחה מגדירה מחדש את מקומן של נשים אלו בסדר החברתי. המגמה המצטיירת אשר באה לידי ביטוי בריבוי עמותות ומלכ”רים המספקים שירותים חברתיים שונים, היא מגמה של הפרטת הרווחה. ההסדר החדש בו החברה האזרחית צוברת כח על פני שירותי המדינה מעמיד את הנשים ואנשים החיים בעוני כמי שנאלצים, כקבצן, לחזר על פתחים ולא להנות מפרי זכותם כאזרחים.

ללטיפה רווקה מכפר באזור ואדי- ערה, סיפור חיים קשה. היא חיה עם אמה הקשישה, אחות גרושה שעברה נסיון רצח על ידי בעלה ושני הילדים של אותה האחות. ההכנסות היחידות של המשפחה הן קצבת הזקנה של האם והכנסה חודשית של 2000 ש"ח בחודש עבור מזונות של האחות. לטיפה יצאה לעבוד כבר בגיל שמונה, כשהייתה נשלחת לרעות ולחלוב את העיזים. אביה נרצח בתוך הכפר בהיותה ילדה צעירה וכל חייה ידעה סבל ומחסור. בזמן שלילת הגימלה נאלצת לטיפה לחיות מחסדי האם, אם שנוהגת כלפיה באלימות קשה, ניצול ויחס מבזה. היא מתארת את אוזלת ידם של הארגונים המסייעים המצויים בכפר:

יש מקומות שמחלקים אוכל?

אצלנו בכפר? לא. הם אוספים כסף במסגד ומביאים אוס אל פאחס, כפר קרע, זה של דתיים אומרים זה תנועה איסלמית אני יודעת מה, שהיא מביאה דברים. היא אוספת את הכסף, קונה ת'דברים שמה במחסן מחלקים ברמזאן זהו. פעם בשנה. אז הנזקקים יחכו? תעשי לי טובה, הם תמיד נזקקים, תעשו כמה פעמים, תעשו סיור בכל הכפר. יש בית הרסו אותו, המשפחה הזו בחוץ, בגשם, בקיץ בחום, אז תחפשו להם איזה מקום. פעם בשנה מה זה יעזור?"

בחברה הערבית מצטיירת תמונה חמורה אף יותר בה מדינת הרווחה נעלמת לחלוטין וכל שנותר הוא רק איסוף כספים על ידי הקהילה וחלוקה מחדש של המשאבים המועטים לנזקקים. הנשים מתארות את העזרה שהעמותות מעניקות כעזרה לא קבועה ועקבית ומוגבלת לפרק זמן קצוב. על כן, מבחינתן, היא אינה מצליחה לספק מענה שוטף לצרכי הבית. לעיתים נדרשות הנשים לפנות באופן אקטיבי לעמותה המסייעת ולבקש משלוח (כפי שתיארה טניה), חויה כזו מעמיקה את תחושת האין בקרב הנשים. כל קריאה לעזרה כרוכה בקושי רב, במחילה על הכבוד העצמי ופשיטת היד. כאשר העמותה מעניקה סיוע על פי צורך ולא כעזרה מתמשכת ורציפה על הנשים לגייס כוחות בכל פעם ולהתגבר על חווית הפגיעות. נראה כי מאחר וארגונים אלו אינם מעניקים פתרון אמיתי ומלא לבעיות, "לא משתלם" לנשים לחוות את תחושת הבושה ולהיכלל תחת הגדרת העני המעצימה את תחושת השבריריות ופוגעת בתפיסת העצמי שלהן.

לעומת העדפות הנשים האחרות שלא לפנות לעמותות מתארת אהובה כיצד באופן עקבי פונה למקורות סיוע שונים. אהובה, בת 52 היא אם חד הורית לשני ילדים, נולדה בישראל להורים במעמד כלכלי גבוה. אביה היה בעלים של חברת ביטוח אך עם מותו ירדה המשפחה מנכסיה. שנה לפני קיום הראיון נפטרה אימה של אהובה, עם אחיה אינה בקשר ואין לה כל משפחה נוספת. בראיון, אהובה עושה רושם של אישה נמרצת, בעלת יכולות גבוהות. את הסיבה להישענות על קצבה מוצאת בקושי הרב במציאת עבודה בעיקר בגלל גילה המבוגר ועקב היותה אם חד הורית הנאלצת לגדל לבדה את ילדיה. מאחר והיצע העבודות הקיים בפני אהובה אינו תואם את צרכיה

ותפקידה כאם היא נזקקת לקצבת הבטחת הכנסה. יכולותיה הגבוהות של אהובה מתבטאות גם בדרך בה מצליחה לגייס את עזרת הסביבה במצבים של מחסור כלכלי. אהובה פונה למקורות תמיכה רבים, ביניהם עמותות סיוע במוצרי מזון:

**"לפעמים יש קרן הידידות אז פה ושם איזה תלויים לסופר
למשפחות?**

כן, נתנו בחגים.

אה, זה דרך העירייה?

זה עמותת הידידות,

איך הגעת לזה?

אני רשומה שמה, הם חילקו פעם אחרונה לכל החד הוריות 500 שקל לחג. מעבר לזה אני רשומה בשתי עמותות לאוכל.

כמו לתת?

כן, וכל יום חמישי אני מקבלת אוכל.

למשך כמה זמן?

תלוי, תלוי מה מביאים. אם זה אוכל מבושל אנחנו כמעט לא אוכלים כי זה לא טעים, עם כל הכאב שבדבר. תלוי מה. להגיד לך ת'אמת, אין לזה טעם אין לזה ריח. לפעמים אני מוסיפה המון דברים. אם זה פרודוקטים אז אין בעיה, אני מבשלת. אז הם מביאים כל מיני שימורים, סנפרוסטים לפעמים, ירקות, פירות.

איזה עמותות אלו?

יש חסד ו... נו, בחסד משהו כזה, חסד ורחמים. וגם בחב"ד יש עמותה גם שם יש. אני הולכת עם חברה שלי בכל יום חמישי אנחנו לוקחות אוכל.

וזה גם אוכל מוכן?

לא, לפעמים יש פרודוקטים. אני מעדיפה את זה מאוכל מוכן כי הם לא הכי נקיים, העופות שלהם לא הכי נקיים, אז אני מעדיפה מוצרים".

אהובה מציגה את העזרה שמקבלת מעמותות כעזרה מזדמנת. היא מופיעה ברישומים של מספר עמותות שונות, לעיתים מקבלת עזרה של תלויים ("פה ושם"), באופן לא עקבי מקבלת מוצרי מזון אך לרוב מקבלת מזון מבושל שאינה עושה בו שימוש. כפי שמציינת עופר (2006), מחקרים אחרונים מראים שיש עלייה בהישענות משפחות נזקקות על תמיכה חומרית מתרומות של ארגונים פרטיים. בעיקר אצל מעוטי יכולת, כמו במקרה של אהובה, רשתות דלות ומוגבלות של משפחה, חברים ומדינה מחייבות פנייה לארגוני החברה האזרחית. אך לארגונים אלו מגבלות שמפחיתות יכולתן לספק עזרה משמעותית: לרוב, ארגונים אלו מתמחים בסוג אחד של עזרה בלבד, כמו אספקת מזון או חלוקת בגדים ולכן דורשת מהפונה להיות בקשר עם מספר ארגונים, רבים מארגונים אלו קטנים, לא פורמאליים, לא מאויישים ומתקשים להתחרות במלכ"רים אחרים (עופר, 2010).

נראה כי גם נשים שמקבלות עזרה מעמותות מתייחסות לתרומות כ"בונוס" או תוספת רצויה אך לא כזו שיסמכו עליה באופן מלא. מצטיירת תמונה לפיה רשת החברה האזרחית היא רשת תמיכה דקה מאוד, שקופה, עד שלא ניתן להבחין בה. ממצאים אלו תואמים מחקרים נוספים בתחום הטוענים כי פנייה לרשת החברה האזרחית היא פחות מועדפת על אנשים החיים בעוני ותעשה

לאחר שמוצו כל פתרונות הסיוע מהרשות האחרות (אדין וליין, 1997, דנציגר, קוקורן, דנציגר ואח', 2000, עופר, 2010).

סיכום ביניים של סקירת שתי הרשות, הרשת המדינתית ורשת החברה האזרחית מעלה תמונה עגומה של רשתות שאינן מספקות הגנה ראויה לנשים במצבי שגרה ובעיקר במצבי משבר. על אף שארגוני החברה האזרחית מנסים לתפוס את מקומה של מדינת הרווחה המקורות דלים והתמיכה חלקית בלבד. צמצום מדינת הרווחה מביא לכך שזכויות חברתיות נחוו כצדקה ומעוררות תחושת בושה שמניאה נשים רבות מלפנות לעזרת מלכ"רים וארגוני מגזר שלישי. כפי שנראה, מבנה הרשת המשפחתית: המשפחה, חברים ושכנים היא זו המאפשרת לנשים אלו להצליח לגמור את החודש, לשרוד ולמלא את צרכיהן וצרכי ילדיהן.

2.2. רשת בלתי פורמאלית של הפרט

הגדרת הרשת החברתית של הפרט כוללת בספרות המחקרית לא רק קישרי נישואים ודם אלא גם מכרים, חברים ואנשים בעלי שייכות אישית לפרט (מילר-קריבס ופרבר, 2008). בראיונות עם הנשים עולים ההבדלים המהותיים בסוגי התמיכה שמעניקים הגורמים השונים שמרכיבים רשת זו.

המשפחה הגרעינית

משמעות הרשת המשפחתית בחיי הנשים ניכרת לא רק בתכנים שעלו מהטקסטים אלא גם בנפח הזמן בו עלו התייחסויות שונות לרשת זו. הנשים דיברו ארוכות על מקומה של המשפחה בחייהן במתן עזרה בהווה ובעבר. גם בשיחות עם נשים ללא משפחה, שהוריהן אינם בחיים או לא בישראל, ציינו הנשים את חסרונה המורגש של המשפחה כמקור מסייע. הספרות המחקרית מדגישה את התמיכה המשפחתית כמקור מרכזי מסייע לאנשים החיים בעוני (אדין וליין, 1997, דומינגז ווטקינס, 2003) ונראה כי גם בראיונות, חווית התמיכה המשמעותית ביותר היא זו שמוענקת על ידי בני המשפחה והחברים הקרובים. הם אלו שנותנים כתף תומכת, סיוע חומרי וסיוע שאינו בכסף. דוגמה למקומה החשוב של המשפחה ניתן לראות בסיפורה של נאווה, אם לילדה בת 12. רוב חייה עבדה נאווה בניקיון בתים. לפני 12 שנה התדרדר מצבה הבריאותי ומאז היא ובתה מתקיימות מקצבת הבטחת הכנסה. נאווה היא הצעירה מבין שישה אחים ואחיות, לאורך הראיון כולו מתארת יחסים של תמיכה ושיתוף בינה לבין משפחתה:

"תשמעי אנחנו משפחה גדולה ומלוכדת, מאוד מלוכדת.

במה זה מתבטא?

אנחנו תמיד עוזרים אחד לשני ואחת הסיבות שלא קיבלתי את הקצבה, סליחה, מי שעזר זה המשפחה. אם לא היו עוזרים לא יכולתי להסתדר.

במה הם עוזרים?

בכסף, באוכל, הביאו לי דברים שאני צריכה, שילמו לי חשבונות שהיה לי באותו חודש

מישהו ספציפי?

כל אחד תרם קצת. הם ביניהם אני אפילו עד היום לא יודעת מה הם עשו, איך הם עשו, איך הם סידרו, כלום.

דאגו לך

דאגו לי.

תספרי לי מה קורה בתוך המשפחה שיש כזאת עזרה?

קודם כל זה תלוי במערכת יחסים שיש עם כולם. אני שנים עזרתי לאחיות שלי בגידול הילדים, שנים.

האחיינים שלך?

האחיינים שלי, אני בואי נגיד אני גידלתי אותם, גידלתי אותם פשוט ככה והיום הם נותנים את מה שהם יכולים

מה היית עושה, איך היית עוזרת לאחיינים?

תשמעי, אם זה אחת האחיות, יש לי פה אחותי שגרה בחדרה, כל פעם שהיתה חולה גיסי ישר מרים טלפון, את באה אלינו קצת? מה קרה עליזה חולה? כן, בסדר אני באה אני אטפל בילדים, אני אכין, אני אעשה הכל. היא הלכה ללדת, חודש ימים לפני שילדה הייתי אצלה בבית עזרתי לה, לא עבדתי אז הייתי אצלה חודש ימים וחודש אחרי הלידה גם. כשבעלה יוצא למילואים אני אצלה עד שהוא חוזר עוזרת לה עם הילדים. כל יום שיש להם היו יוצאים עם חברים, אני בייביסיטר, יוצאים לשישי שבת הילדים אצלי, יש ילד בן חצי שנה, סעו לשישי שבת אני עם הילד פה, את מבינה? אני את הילדים שלה אני גידלתי, ממש ככה, גם של השאר. גם של השאר, הייתה לי אחות שעובדת משמרות ובמקום שתיקח מטפלת וזה אני הייתי מטפלת לה בילד."

מדבריה של נאווה עולה רשת משפחתית מלוכדת עם הדדיות בין האחים: היא חשה בטחון לפנות לאחיותיה מאחר ובעבר היא זו שהייתה כתף תומכת עבורן. לאורך הראיון נאווה מגלה מעורבות בחיי אחיה והם מעורבים בחייה שלה. כך היא מתארת את קבלת הפנים שציפתה לה עם שובה מבית החולים לאחר לידת בתה:

"תראי כשהבת שלי נולדה לא היה לי כלום, הגעתי מבית יולדות הביתה, הבית מפוצץ, מפוצץ במה שהביאו לי. אני קניתי דברים מינימאליים, את יודעת, באיזה 1200 שקל קניתי ת'דברים הראשונים אמרתי רק ליציאה מהבית חולים ואת היתר, אני נכנסתי הביתה מהבית יולדות אני לא האמנתי. הסלון שלי היה מפוצץ. הביאו לי בגדים הביאו לי אמבטיה, עגלה, מיטה, הכל היה לי בבית."

מלבד העזרה מאחיה ואחיותיה נאווה מקבלת גם עזרה מאמה. האם מתקיימת מקצבת זקנה אך מסייעת ברכישת מוצרי מזון עבור נאווה, במתנות קטנות ובמתן שירותי בייביסיטר לנכדתה. נאווה מתארת תחושה של הסתמכות מלאה על בני המשפחה למימוש הצרכים הבסיסיים וידיעה שתהיה הירתמות מצד אמה ואחיה למימוש צרכים אלו.

לעומת סיפורה של נאווה המשקף תמיכה של מסגרת משפחתית בעלת כוחות ומשאבים, מדברות נשים אחרות על הישענות על משפחות החסרות יכולות אלו. לדבורה הורים קשישים המתגוררים בקרבתה, שניהם מתקיימים מקצבת זקנה. דבורה מתארת כיצד בחודש שלילת הגימלה נותק החשמל בביתה לאחר שלא עמדה בתשלומים. היא פנתה לעזרת הוריה:

"אז ממה חיית באותו חודש?
 אז אני לא חייתי, חייתי? לא חייתי בכלל.
 מה היה?
 אני הייתי אצל אמא שלי ישנה.
 למה?
 בגלל לא היה לי חשמל, לא היה לי שום דבר בבית.
 לא שילמתי?
 לא שילמתי. מה, לא טלויזיה, לא כלום, אני בחודש עם ילדים. ביום הייתי הולכת הביתה בערב הייתי שם.
 [...] אז איך הסתדרת, מה עשית? איך אמא שלך קיבלה את זה?
 לא גרתי, ביום הייתי בבית בערב הייתי יושנת למה לא שילמתי חשמל.
 איך הם הסתדרו עם זה?
 אין להם איפה לישון, היא שמה לנו על הרצפה.
 היא הייתה בסדר עם זה?
 זה קשה היה להם גם אבל מה לעשות? אין להם איפה לישון אז היא שמה על הרצפה.
 היא כעסה שבתם אליהם?
 לא.
 היא הבינה מה היה, למה באתם?
 כן היא ידעה שאין חשמל וזה. היא ידעה שאין חשמל.
 בני כמה ההורים שלך?
 אבא שלי בן 76 ואמא שלי גם בפנסיה שישים ו, שישים ומשהו. אני חושבת גם שישים ומשהו.
 הבנתי.
 אבל היא חולה גם. היא חולה, הם מצאו לה משהו בראש ויש לה מערכת עצבים של המוח".

מצבם הכלכלי של הוריה של דבורה, גרוע. שניהם מבוגרים, עם בעיות בריאות חמורות. ללא יכולות לתת לבתם את הסכום הנדרש לכיסוי חוב החשמל הם פותחים את ביתם ומספקים לה ולילדיה את הצרכים הבסיסיים: מים חמים, מקרר, טלויזיה. כפי שמתארת דבורה, ביתם אינו מרווח דיו, לכן פרשו מזרנים על הרצפה.

ג'מילה, רווקה ערביה שמתגוררת עם הוריה ואחיה הצעיר מספרת על מציאות של משפחה במחסור כלכלי עמוק. אביה מתקשה לפנות לעזרת קרוביו מתוך חשש שמא יפגע בכבוד המשפחה. היא משתפת את הקשיים שחוות אביה, בן 67, בנסיון לעמוד בדרישות הכלכליות של משק הבית:

 "אבא שלי לא אוהב לתת את הסוד שלו, שאנשים יגידו אין לו כסף, זה מחבא זה [מחביא את זה] בגוף שלו. עושה לעצמו כבוד.
 אז למשפחה שלו הוא יספר?
 לאף אחד. אף אחד. אפילו משפחת הבית, לנו, לא אומר. הוא אומר רק לאמא. אני סיפרתי את הסוד שלו. כמה זה קשה לו הוא בוכה אבא שלי. יש לו את המחלת הלב...".

סיפורה של ג'מילה מדגים את מקומו של ההורה הקשיש בטיפול בבני משפחתו: האב, בגיל פנסיה, נחשב למפרנס הבית וככזה אחראי הבלעדי על גורל ילדיו ואשתו. למרות שילדיו בוגרים, חוסר יכולתם לכלכל עצמם, בין אם בעבודה או בקבלת קצבה, מותיר אותו, מקבל קצבת זקנה-אחראי לפרנסתם והוא כורע תחת נטל האחריות, בוש במצבו.

גם במשפחות של נטלי ורונית, שתי נשים רווקות, יהודיות, המתגוררות אצל הוריהן, הכנסות המשפחה הן קצבאות זקנה בלבד. תמונת המצב היא של הורים מבוגרים, המצויים בעצמם תחת

קטגוריה של אוכלוסיית הזקנים, קבוצה מוחלשת ופגיעה במיוחד. הורים אלו נאלצים להירתם לטובת ילדיהם ונכדיהם, לצמצם את החגורה (הקטנה ממילא) ולחסוך מפייהם על מנת לתת מענה לחוסר הכלכלי העמוק. הנשים, לרוב, מתגוררות עם ההורים או בקרבתם ונהנות גם מסיוע חומרי וגם בעזרה נוספת כמו שמירה על הילדים, קבלת ציוד, ארוחות ותמיכה נפשית. לעיתים מציינות הנשים אחים או אחיות שנשענים גם הם על עזרת ההורים. רותי מספרת על העזרה שנותן אביה לאחותה:

“את פונה להורים שלך, למשפחה, יש חסרונות בלפנות אליהם? האמת אני לא פונה. אני לפעמים שאני נתקעת והוא [האב] בא, את צריכה משהו? אז כן. אבל לבוא אליו ספציפית ולבקש אני לא. למה?
כי גם יש את אחותי שהיא לוקחת, היא לוקחת 600 שקל והיא לא חושבת עלי שאני צריכה וזה בסדר אבל יש לי את הילדים. את האמת שהוא עזר לי כל החיים והוא נתן לי מה שהוא נותן לה אז זה בסדר שהוא יתן לה. אבא שלי כל החיים עזר לי והוא לא עזר לה אז היא עכשיו מרגישה משהו טוב”.

רותי מתארת את רשת הביטחון שמקנה אביה עבורה כאשר אינה עומדת בהוצאות ואת התמיכה שנותן לאחותה הצעירה. היחסים מול האחות בבחינת חלוקת העזרה של ההורים מורכבים ונראה שמשקפים גם דינמיקות משפחתיות ודרכים להבעת קירבה ואכפתיות בתוך המשפחה. אתי רומזת על המתח בינה ובין אחותה מתוך המאבק על המשאבים המוגבלים שההורים יכולים לספק. נראה כי החוויה של 'לבקש עזרה מההורים' נתפסת לגיטימית על ידי הנשים כמו גם על ידי ההורים. **“מי יעזור אם לא הם?”** שואלת נאוה, שאלה המציגה כיצד נטל האחריות נופל על המעגל הקרוב ביותר. אך השאלות בדבר משאבי ההורים, יכולתם להעניק עזרה לאורך זמן ומה יהיה גורל הויתורים הכלכליים שהם עושים, נדחקות הצידה כך שלא ברור מה יהיה טווח היכולת של הרשת המשפחתית לעמוד איתנה לנוכח נסיגת הרשתות האחרות.
יש נשים שליוו את תיאורי קבלת התמיכה מההורים בתחושה קשה של בושה. כך מגיבה ג'מילה על חוסר יכולתה לעזור בפרנסת הבית:

“מסכן אבא שלי, עוד מעט חס וחלילה ימות בגלל מחשבה הזאתי, יעני מצב כלכלי בבית גרוע אבל אנחנו סובלים. יעני לאט בולעים את הכל. יעני במקום לשתות את כל הכוס עכשיו אני יכולה לשתות את החצי השני בערב”.

ג'מילה מתארת את מצבו הנפשי של אביה כמי שכל כובד האחריות על כתפיו. באין יכולת לסייע מבחינה כלכלית היא נוהגת בצמצום עד לסגפנות על מנת להקטין את הנטל על כתפי הוריה בדאגה לקיומה הפיזי.

גם רונית, רווקה שחיה עם הוריה, מעלה את תחושת המחויבות וחוסר הרצון להישען על ההורים:

"ואת חיה מאלף שלוש מאות שקל?"

אני חיה ואני מנסה לעזור, מנסה גם לא לקחת מההורים שלי כי לא.. לא רוצה להרגיש מחויבת כי גם ככה אמרו לי אנחנו לא רוצים כלום, אנחנו רוצים שתתחתני. רוצים שתתחתני, שיהיה לך בית משלך. אבל מצד אחד את לא, לא נעים לי אני חייבת מדי פעם לתת משהו. כשהיה לי הייתי נותנת, אבל כששללו לי זאת היתה בעיה".

לתמיכה והעזרה שההורים נותנים לבנותיהן מתלווה תחושה לא נעימה. נראה כי ההישענות על ההורים אינה נוחה, מביכה ומערערת את הרגשת העצמאות של האישה. הבושה מההורים מעצימה את תחושת הכישלון האישי של מי, שעל פי הנורמה, אמורה להסתדר לבדה אך עדיין נאלצת להסתמך על הוריה. ההישענות הכלכלית על ההורים גוררת לעיתים את הצבתן של הנשים בעמדת "ילדה קטנה" שניתן להכתיב לה דרך חיים והתנהגות. תופעה זו ניכרת בקרב הנשים הרווקות ביתר שאת. גימלה הניתנת לרווקה עומדת בממוצע על 1300 ש"ח לחודש, סכום זה אינו מאפשר חיים עצמאיים, שכירת דירה ותשלום חשבונות, אך בהינתן שחיות עם הוריהן מצליח להותיר די כסף בכיסן לכיסוי הוצאות יום יומיות, רכישת מזון, נסיעות באוטובוס והוצאות משתנות. בשעת שלילת גימלה נאלצות הנשים לחפש אחר מקורות אחרים למימוש צרכים אלו או לערוך ויתורים וצמצומים. סיפורה של רונית מדגים את תחושת אובדן העצמאות וצמצום הפרטיות בצל תמיכת ההורים. רונית, רווקה בת 36 מתגוררת באור עקיבא. במהלך תוכנית מהל"ב נתקלה בקשיים רבים כשגימלתה נשללה ממנה במשך שישה חודשים. רונית מתארת כי היא "מתקשה בהבנת הנקרא" ועל כן התקשתה בתוכנית. בראיון ניכר כי רמתה הקוגניטיבית נמוכה, מדברת לאט ובכבדות ולעיתים אינה מסיימת משפטים. חודש לפני עריכת הראיון זכתה רונית להודעה כי הוכרה כזכאית לאחוזי נכות גבוהים שמוציאים אותה מהתוכנית. אני שואלת אותה על דרכי ההתמודדות בתקופת שלילת הגימלה:

"מה עשית באותו חודש? איך הסתדרת, פתאום אומרים לך שבחודש הזה אין גימלה, מה עשית?"

זה עצבים, לא ידעתי מה לעשות. אמרתי איך אני אחיה, מה אני אעשה. אחר כך היה לי עוד פעם. כל סוף חודש עשיתי לי את זה. אמרתי לה אני לא יודעת לעשות הזמנות, אני מוכנה ללמוד - אי שיתוף פעולה.

וגרת אצל ההורים?

כן. לא אמרתי להם לא כלום, הלכתי חזרתי לא סיפרתי להם כלום.

לא סיפרת ששללו לך?

לא. את האמת פחדתי מהתגובה שלהם היו אומרים מה את עושה עם הכסף, מה זה אז העדפתי כאילו רק עם אח שלי, הוא היה עוזר לי. הייתי אומרת לו, למשל היה נותן לי מלווה לי.

בשביל מה למשל הוא היה נותן לך?

אם לדוגמה הייתי צריכה לקנות משהו בשבילי. הייתי משתדלת לא לקחת ורוב הזמן לא ביקשתי מאף אחד.

וכל שאר הדברים, אוכל?

הייתי קונה ממה שהיה לי ומה שהיה בבית קופסאות טונה וכל מיני.

וההורים שאלו למה את לא משתתפת, למה את לא עוזרת בבית?

לא. גם אם היו שואלים הייתי אומרת אחר כך אני אתן,

היית אומרת אחר כך ולא נותנת?

או שהייתי לוקחת מאח שלי, הייתי מנסה להשתיק אותם, פה 100 שקל, שם.

אבל בעצם, לא היתה לך סיבה לדאוג שלא יהיה לך איפה לישון, מה לאכול,

לא, אבל כאילו, אני תחת חקירה בבית, שיגלו ישאלו איפה הכסף, מה עשית, זה ממש הציק לי.
כי מה? מה הם היו עושים?
הם היו מקשים עלי, גם עכשיו כל הזמן יורדים עלי. גם עכשיו, אחותי כל הזמן פותחת מכתבים שלי ושל אח שלי, אני אומרת לה אבל לא תמיד זה עוזר.
ומה הם עושים?
היא פותחת מכתבים, למשל של אח שלי, הולכת מחממת את אבא שלי תראה מה עושים, מבזבזים, איך הוא עושה. מה אכפת לך? זה חיים שלו.
אז זה יותר עניין של רגשות וכעסים ודברים שאומרים?
כן. בעיקר, את יודעת, שנכנסים לך לחיים.
אז הם לא ידעו ששללו לך?
לא, פחדתי שאם אני מספרת להם, בחיים אני לא מספרת להם".

רונית אינה משתפת את הוריה בשלילת הגימלה. היא חוששת מאוד מביקורת מצד ההורים ולכן מעמידה פנים שהכל רגיל. למרות שהצרכים הפיזיים מסופקים היא נמצאת תחת לחץ רב וחשש אמיתי מתגובתם. ללא עצמאות כלכלית ועם תלות גבוהה בהוריה מתקשה רונית "לעמוד על שלה" והיא נוקטת טקטיקה של הימנעות מעימותים עם ההורים, הסתרת רצונות והתנהגות שההורים אינם מסכימים לה או הדחקה של שאיפותיה האמיתיות.
לטיפה מתארת בראיון מסכת חיים ארוכה ומתעללת מצד אמה, שמאז ילדותה של לטיפה, נקטה כלפיה באלימות, הצקות והשפלות. לטיפה רצתה לצאת וללמוד, התנהגות שנתפסה לא מקובלת בעיני המשפחה. בעיניים דומעות היא מספרת את קורותיה:

"איך קיבלו בבית שאת צריכה לצאת?"
תראי אני ב-99 יצאתי מורדת, זה לא סיפורי לך
מה זה מורדת?
פעם אחת, יצאתי ללמוד. איחרתי, אז אחים שלי
ללמוד איפה?
במכללה למנהל דרך לשכת תעסוקה, זה מזכירה משפטית. קודם הכנה טכנולוגית ואחר כך מזכירה משפטית אבל הם שלחו אותי דרך ערערה דרך לשכת תעסוקה, לא היה אג'נס ומשפחה שלי לא הסכימה אז אני יצאתי מורדת. אמרתי אני תמיד אומרת כן, כן, כן, הפעם אני אומרת לא, אני אצא. יצאתי בבוקר חזרתי נגיד שעה ארבע והנה איפה, איפה שכואב לך לא יודעת מי מרביץ לי. אמא שלי הציתה אותם עלי אמרה להם אנחנו אין לנו בנות שיוצאות חוץ מהכפר. אז פעם ראשונה הרביצו לי עד שיצא לי דם מהאף מהפה כל הגוף שלי היה כחול. אחר כך אמרתי אפילו מרביצים לי אני ממשיכה לצאת, והמשכתי ללמוד אבל לא היה לי ריכוז. היה נגיד הגוף שלי בקורס והשכל שלי חושב בבית".

הנסיבות המשפחתיות והחברתיות מאלצות את לטיפה להישאר תחת חסות המשפחה. האלימות וההשפלות מהווים מסר עבודה כאישה לדעת את מקומה. לטיפה מתארת חיים רוויי סבל ובדידות, בעבר ניסתה להתאבד וגם בראיון מציינת את רצונה לשים קץ לחייה. לפי סיפור חייה ניתן לראות כי מקומה במשפחה אינו נגזרת של המצב הכלכלי אך למצב הכלכלי השפעה על התנהלות חייה במשפחה. לטיפה מספרת כי בתקופות בהן מקבלת קצבה משתתפת בהוצאות משק הבית אך בזמן שלילת הגמלה אינה מסוגלת לעשות זאת. התנהגות זו גוררת יחס מבזה מצד בני הבית והאם במיוחד:

"אז את בעצם אוכלת ממה שיש בבית, חיה בבית?"

כן, זיתים, שמן, מה שאני מוצאת אני אוכלת

ועוזרת ממה שיש לך?

כן

ואם אין לך?

אם אין, הם צריכים להביא. אמא שלי מתלוננת למה בתקופת השלילות למה לא מביאה וזה. אני אומרת לה שאין לי לעצמי אין לי מאיפה להביא להתקמצן או לגנוב. לפעמים היא מבינה,

לפעמים היא מקללת, לפעמים אני בבית צמה, לא אוכלת. את אוכלת לא משלמת לא נותנת..

אומרים לך?

כן. אמא שלי תמיד מנדנדת לי אז בגלל זה אני נותנת כמה שיש לי נגיד חלק ממה שיש לי להשאיר עד החודש, 14 לחודש. מ-14 ל-14 זה לוקח הרבה, חודש."

סער (2001) כבר העלתה במחקרה התיחסות לבעיות הרבה בה נתונות נשים פלסטיניות. האידיאולוגיה הרשמית של החברה הפלסטינית מדגישה יחסים משפחתיים, סולידריות ומחויבות הדדית ומתעלמת מהאפשרות לבדידות בתוכה. עבור נשים ערביות תפיסה כזו עלולה ליצור מלכוד בעיקר כאשר הינן נפגעות מאלימות במשפחה ומוכנות לשלם מחיר יקר מאוד בכדי לא לפגוע במוניטין המשפחתי. רונית ולטיפה מתארות מצב שבו הרשת המשפחתית מעניקה תמיכה הכרחית לקיומן אך מסרסת ומגבילה. הן נאלצות לבחור בין מימוש הצרכים הפיזיים שלהן לבין הצרכים הנפשיים ומשלמות מחיר גבוה על התלות הכלכלית בהוריהן. הדמיון בין מצבי העוני של נשים רווקות ערביות ויהודיות מצביע כך שלמצב הכלכלי השלכות החוצות השתייכות לאומית מאחר ומעמיד את שתי הקבוצות באותם מצבי משבר. על אף הגיוון בדינמיקות המשפחתיות של הנשים עלתה מן הראיונות תחושה משותפת של ביטחון בכך שיש למי לפנות בשעת משבר. אצל נשים ללא משפחה, לעומת זאת, ניכר היה שחשות חוסר אונים גדול, בדידות ומצוקה רבה ללא כתובת ברורה שתסייע. בראיון עימה תיארה אהובה באריכות את התמיכה הכלכלית שהעניקו לה הוריה במהלך החיים. לאחר מותו של אביה עברה אמה להתגורר עימה ובשל כך סיפקה חלק ניכר מהוצאות הבית. אהובה מתארת יחסים קרים ומרוחקים בינה לבין האם וקשר שמבוסס על אינטרסים אישיים וכלכליים. למרות זאת, מדברת בערגה על תחושת הבטחון הכלכלי שהעניקה האם בחודש בו נשללה הגמלה:

"אז הודיעו לך שהחודש לא תקבלי."

כן. אמרתי לאמא שלי שיש איזה בעיה ואמא שלי שילמה לי את כל החשבונות באותו חודש. זאת אומרת, רוב החשבונות היא שילמה חלק יחסי כי היתה לי קצבה, אבל אותו חודש היא השתתפה בכל ההוצאות מאה אחוז כי לא היה לי מאיפה.

פשוט באת אליה ואמרת לה?

אמרתי לה, יש בעיה עם ביטוח לאומי, הראתי לה את המסמכים של וויסקונסין והיא הוציאה מהחשבונות עוד 2000 שקל.

איך היא הגיבה?

אמא שלי? היא הייתה אישה מאוד מחושבת, אמא שלי היתה מאוד עקשנית ומאוד מחושבת אבל היא ידעה שאין לה ברירה מכיוון שאנחנו לא.. אני לא עושה קניות מראש בצ'קים ומפזרת צ'קים מראש. אבל אה.. אם אני מפזרת אז מקסימום שני צ'קים לחודשיים ולא עשרה או עשרים או שלושים. ולא הייתה ברירה היא הייתה חייבת להכניס לי לחשבון בנק אחרת היו

עושים אותי מוגבלת מכל מיני חשבונות שלא שולמו. היא ידעה שאם אני לא משלמת חשמל אז גם לה לא יהיה טלויזיה. זה הכל גלגל שחוזר.
כן.

ולא הייתה לה ברירה אז היא שילמה. אני הלכתי ושילמתי את כל החשבונות.
איך הרגשת לפנות אליה?

היו לי יחסים איתה מאוד מאוד קונקרטיים כי היא ידעה שאם היא לא תשלם אז אני גם לא אטפל בה".

שנה לפני קיום הראיון נפטרה אמה של אהובה לאחר מחלה ממושכת. אהובה מספרת שמצבה הכלכלי הורע, נאלצה לשלם חובות למוסדות רפואיים ולעבור לדירה קטנה יותר עם שני ילדיה.

היא מתארת רשת משפחתית דלה מאוד שאינה מעניקה תמיכה:

"יש לי אח יותר גדול ממני בשלוש שנים ואנחנו לא בקשר.
למה?

גלגל האמא. בעיות של ירושה.

אתם לא בקשר מאז שהיא נפטרה?

אפשר להגיד. און אנד און. כשהיא היתה חיה זה היה און אנד און אבל שהיא נפטרה אז בכלל אין קשר.

הוא גר בחדרה?

לא הוא גר באזור תל אביב.

יש לו משפחה?

יש לו משפחה, אישה, שני ילדים.

והיום, מה טיב הקשר ביניכם?

אין קשר. מאז שהיא נפטרה אין קשר.

או. קי. אח אחד?

כן.

דודים דודות?

אה.. גם כמעט אין קשר כי רוב המשפחה כבר רובם בני דודים יש קשר אבל דודים ודודות כמעט ולא נותרו. כולם כמעט נפטרו. בני דודים יש לי בת דודה שהיא כרגע בשליחות באנגליה ויש לי איזה בן דוד מחולון ועוד איזה שני בני דודים רחוקים אבל גם מאז שאמא נפטרה, אמא איחדה את כולם, מאז שאמא נפטרה אין קשר עם אף אחד. טלפונים מדי פעם אבל מאוד מאוד מעט".

מאחר והרשת המשפחתית דלה נוקטת אהובה טקטיקה של יצירת רשתות חלופיות: היא מחפשת אחר גורמים שונים, גופים ואנשים פרטיים שיוכלו להעניק לה עזרה בשעת משבר. סקירה של הראיון עם אהובה מעלה 13 מקורות שונים המעניקים עזרה וסיוע, מספר גדול בהרבה מזה שעלה בראיונות עם נשים אחרות. בין הגופים המסייעים מצויים: בית חב"ד, עמותת חסד ורחמים, קרן סיוע לחד הוריות, מענק ביטוח לאומי, מועצת העיר חדרה, הלוואות לטווח קצר, שירותי סנגור ועוד. נראה כי אהובה מחפשת תחליף לתמיכת ההורים ומקורות אלו מפצים על אובדן הרשת המשפחתית עם זאת חשוב לציין כי מספרם הרב של מקורות התמיכה אינם מצביעים בהכרח על עומק העזרה והתדירות שבה מקבלת סיוע.

למרות הרושם המתקבל מהראיונות שהמשפחה הגרעינית מספקת עזרה רבה, חשוב להדגיש כי לא מדובר בעזרה בכל תנאי. הנשים מדגישות, באיזכורים שונים, את יחסי ההדדיות הקיימים בין לבין המשפחה ואת העובדה שגם הן מעניקות ותומכות בשעת צורך. אהובה מתארת כיצד

מבשלת לחברותיה ("אם יש מסיבות או ימי הולדת אז אני עוזרת והן עוזרות לי") ונאווה מתארת כיצד גידלה את האחיינים ואיפשרה לאחותה לצאת ולעבוד :

"תספרי לי מה קורה בתוך המשפחה שיש כזאת עזרה?
קודם כל זה תלוי במערכת יחסים שיש עם כולם. אני שנים עזרתי לאחיות שלי בגידול הילדים, שנים.
האחיינים שלך?
האחיינים שלי, אני בואי נגיד אני גידלתי אותם, גידלתי אותם פשוט ככה והיום הם נותנים את מה שהם יכולים".

החליפין החברתי וההדדיות הינם אלמנטי מפתח ביצירת הון חברתי ומשמשים ליצירה ושמירה של יחסים חברתיים תומכים (אדין וליין, 1997, ריצ'רדס ורוברטס, 1998, סמית, 2003, ועופר, 2006). יחסי החליפין הכרחיים מבחינת הנשים מאחר ומתחזקים מערכת יחסים שעשויה לשרת אותן בשעת הצורך. הן יודעת שעל מנת לשמר את היחסים עליהן להפגין דאגה לאחר ובמידה ולא יעשו כן עלולה התמיכה להיעלם.

המשפחה המורחבת

ברוב הראיונות עלה כי הרשת של המשפחה המורחבת נוהגת בניגוד לתמיכה שמעניקה המשפחה הגרעינית. לעומת הלגיטימיות שמתארות הנשים בבואן לבקש עזרה מההורים או האחים, פניה לדודים נחשבת כמעשה מביך ומבייש שנשים נמנעות מלהגיע אליו.

"המשפחה של הדוד שלך עוזרת לך?
לא. אני לא מעיזה לפנות אליהם אפילו. אני לא מעיזה לפנות. והם אנשים שבאמת יש להם, בחיים לא. חרפת רעב אני אגיע אני לא אקח מהם.
למה?
ככה.
נגלל כבוד?
לא רק כבוד. לא רוצה שידעו עלי כלום.
אתם לא בקשר?
בקשר? תראי, היום מה קשר. מאז שאבא שלי נפטר אז הקשר... יותר גרוע מזה, בשנתיים האחרונות הם כבר לא מגיעים לאזכרה של אבא שלי שזה בכלל.
הם התנתקו?
כן. הם לא התנתקו בואי נגיד, מדי פעם אם מזמינים אותם לאירוע משפחתי אז כשבא להם הם מגיעים לא בא להם, לא. אזכרה של אבא שלי, תעזבו הכל ותגיעו, לא. לא אז לא.
והמשפחה של אמא שלך?
הם כולם כבר מבוגרים.
והקשר איתם?
הקשר הוא בסדר, אמא שלי יותר קשר טלפוני. הם אומנם לא מגיעים לבקר כי כל אחד, תשמעי, כולם מבוגרים וכל אחד עם הבעיות שלו. הם לא צעירים. אם אמא שלי בת 83 אז תארי לעצמך. אומנם היא הגדולה אבל יש אחריה, 75, 78, 80 יש כבר. את לא יכולה להגיד לאנשים האלה, אז הם בקשר טלפוני מדברים פעם פעמיים בשבוע בטלפון".

נאווה מביעה כעס כלפי המשפחה המורחבת מצד האב ומנטרלת אותה כמקור לעזרה. האכזבה מכך שדודיה אינם מכבדים את יום האזכרה של אביה הביאה לפגיעה בגאותה והופך אותם

מוקצים על אף שיש בידם המשאבים לעזור. לעומתם, דודיה מצד האם מבוגרים, ללא יכולת אמיתית לתת עזרה.

גם לטיפה מתארת את הפער בין מחויבות המשפחה הגרעינית למשפחה המורחבת:

"...ובתקופה ההיא שאבא שלי נרצח כולם יודעים בכפר שאנחנו הרבה בבית ואמא לבד. כל הדודים שלי עזבו אותנו חושבים שהם צריכים להביא כסף, עזבו אותנו. לא נשאר לנו אף אחד רק אלוהים למעלה".

כשהיתה בת 10 נרצח אביה של לטיפה, בחודש הרמדאן, על ידי משפחה אחרת בכפר. דודיה, חששו שיצטרכו לתמוך באלמנה ובילדיה והתרחקו מהמשפחה. כילדה צעירה חווה את התרחקות הדודים לאחר מות האב כאסון כפול, ומאבדת את האמון שנתנה בהם.

גם את ג'מילה שאלתי לגבי פנייה לעזרה למשפחה המורחבת אך היא מתארת את דלות הרשתות:

"עוזרים מהמשפחה שלו [של האב]? אחים, אחיות שלו? לא. היום המצב על הפנים לכולם. אין מה לעשות, ברוך השם. הם לא יודעים, או שיוזעים ולא עוזרים? יודעים אבל כל אחד יש לו בעיות, מישהו רוצה לחתן בן שלו, ללמד בן שלו, רוצה לקנות תרופה, כמו אבא. גם יש לו תרופה חודשית זה חייב לקבל אותה למחלת הלב או סכרת או משהו כזה. בעיות כל מיני, בטח".

בניגוד לאחריות שנוטלת על עצמה המשפחה הגרעינית גם במצב של חיים בעוני קיצוני, עוני הרשת של המשפחה המורחבת אינו מאפשר הענקת עזרה ומשפיע על האטרקטיביות להעניק עזרה למי שהוא אינו בן המשפחה הגרעינית. כמות המשאבים של כל משפחה גרעינית מוגבלת, על מנת לשמר אותה לצרכיהם האישיים נמנעים מלעזור לאנשים מבחוץ – גם לקרובי משפחה אחרים. עוני הרשתות מביא למלחמת הישרדות וערכים משפחתיים של סולידאריות ועזרה הדדית נדחקים הצידה. מיעוט המשאבים של קהילות החיות בעוני משפיע על רמת ההדדיות באותן קהילות ומאחר והמשאבים החומריים מוגבלים ישנה ציפייה להחזר מלא של התמיכה וכעבור זמן קצוב, מצב היוצר רשת שאינה מאפשרת סיוע וקבלת תמיכה לאורך זמן לחבריה (אדין וליין, 1997, ריצ'רדס ורוברטס, 1998, סמית, 2003, עופר, 2006). אוזלת ידה של המשפחה המורחבת וחוסר האמינות שלה כמקור תמיכה קבוע ועקבי מניאים נשים מלפנות אליה ומדגישים את כובד הנטל הנתון על כתפי המשפחה הגרעינית ובפרט על ההורים הקשישים.

חברות

מקור נוסף לתמיכה ברשת החברתית הוא חברות כשחברים גברים כמעט לא הוזכרו על ידי הנשים. אך לא לכולן יש דמות של חברה קרובה אליה תוכל לפנות בשעת הצורך. אלו שציינו קיומה של חברה כזו תיארו מערכת יחסים מחזקת מבחינה חומרית ומעל הכל תומכת מבחינה

נפשית. אמה של דינה חיה הרחק ממנה, בדימונה, ואביה נפטר שלושה חודשים לפני הראיון. היא אינה פונה למשפחתה לקבלת עזרה, ממעיטה לפנות לרשתות אחרות. אך על חברה אחת היא סומכת במיוחד :

"אני בן אדם כזה שאני לא אוהבת לבקש. יש לי חברה איתה אני יכולה לעשות, תראי אנחנו, איך אומרים את זה, היא ואני אחד, ככה. אני והיא אחד ואנחנו ביחד כל הזמן, החברה שלי. אני אבקש מחברה. אני לא אוהבת ממשפחה לבקש משהו.
למה?

אני לא אוהבת. אף פעם לא אמא, לא אבא, לא אחים שלי, לא יודעים מה קרה לי במשפחה איפה שאני גרה, עם בעלי, למה שלא סיפרתי להם. אפילו שלא טוב, אמא הכל בסדר. טוב? מצוין אפילו יותר טוב.

למה? מה הסיבה שאת לא מספרת?

למה? זה בעיה שלי ושלו למה כל אחד צריך לדעת אפילו זה אמא שלי אבא שלי.

זה מבושה?

גם מבושה, גם לא טוב, אני לא אוהבת.

ולחברה את מספרת?

אני והיא ככה ממש קרובות, ממש.

[...] והיא עוזרת לך?

כן [צוחקת] אפילו שאני לא מבקשת באה רואה זה, לא אומרת כלום.

מה למשל היא תעזור?

מה שהיא רואה שאין לי, לחם וזה היא לא מדברת הולכת מביאה. גם אני ככה הולכת אליה אם יש לי מביאה אנחנו ככה.

עוזרות אחת לשניה.

כן, ככה טוב, לא?

עם מי את מדברת, מספרת על בעיות?

איתה, רק איתה. גם שאני לא מדברת לא מספרת על בעיות שלי היא רואה בעיניים שלי יודעת יש לי בעיות יש לי משהו, היא רואה אותי.

חברה טובה.

כן."

דינה מתארת מערכת יחסים הדוקה של עזרה הדדית בין שתי נשים החיות במצוקה ובעוני. הן נמצאות אחת עם השניה ברגעי המשבר ולומדות לזהות מתי נדרשות להעניק סיוע גם מבלי שהדבר יאמר בקול. יחסים מסוג זה מתאימים לדינה כמי שמתקשה מאוד להפגין את מצוקתה ולגייס את עזרת הסביבה.

נאווה מתארת יחסים דומים עם חברה :

"בבחינה של חברות, יש לי חברה אחת מאוד טובה והיא היחידה שאני סומכת עליה. ממש זו חברה שאנחנו כבר שלושים וחמש שנה ביחד [...] המון שנים חברות מאוד טובות ותמיד תמיד שיתפתי אותה והיא תמיד עזרה. גם כשהיינו חברות והיינו יוצאות לבלות או דברים כאלה פעם היא הזמינה פעם אני, לא עשינו חשבון לכסף. הנה, לפני שבועיים אני בעיר, איפה את? אמרתי בדיוק הייתי בעירייה היא אומרת אז אני מגיעה לקניון תגיעי גם. הגעתי לקניון הסתובבנו, בואי נשב לשתות כוס קפה. תמיד, אין מצב, היא יודעת מה המצב שלי, אין מצב שאני אשלים.
מה מצב הכלכלי?

מצב טוב, היא נשואה. מצב הכלכלי הוא טוב. [...] יש להם עסק פרטי ויש לה כסף. אז תמיד, היא תמיד, מה שאת צריכה, נאווה. באותו יום שאלה אותי, את צריכה כסף? תגידי לי מתי נתקעת אני באה אני נותנת לך כסף, תחזירי כשיהיה לך. איך שאנחנו יושבות על קפה בסדר, אבל מעבר לזה? אנחנו מסתובבות בקניון נכנסנו למשביר, תיקח מה שאת רוצה, בשום אופן. יש גבול. אני בטבע הזה יש גבול למה שאת יכולה לנצל אנשים".

לרוב, הסיוע הניתן מהחברות הוא לא גדול: משלמות עליהן בבילויים, הלוואות קטנות, קניית מוצרי מזון וכדומה, אך הנשים מציינות את החברות כמי שיפנו אליהן אם יקלעו לצרה או משבר. תחושת התמיכה והביטחון מורגשת בעיקר בכך שהחברות נותנות עזרה גם מבלי שיתבקשו לעשות כך באופן מפורש. תפיסת הנשים את חברותיהן כמי שיהיו מוכנות להעניק עזרה בשעת הצורך מסייעת לתחושת הבטחון שלהן ומשפרת את מצבן הנפשי וגם אם בפועל לא יבקשו כסף, הידיעה שיש מי שמוכן לעזור מרגיעה ומנחמת.

שכנים

נוסף לחברות עלו בראיונות התייחסויות של נשים לשכנים, אך כאן תמונת המצב אינה כה מעודדת. נאווה מתארת את יחסה לשכנים ומציגה חוסר רצון לשתף אותם במצבה מתוך שמירה על פרטיות:

"ואם את צריכה עזרה מהשכנים?

אני לא אבקש.

למה לא?

כי לא. אני יכולה לבקש מהמשפחה ולא יותר. עכשיו, אם יש לי בעיה של בייביסיטר אני לוקחת את הילדה לאמא שלי.

זה משהו בשכנים?

לא, אני אוהבת לשמור על דיסטנס מהשכנים, אומרת שלום בחוץ וזהו.

הם יודעים על המצב הכלכלי?

אני לא מערבת אף אחד, ממש לא. אני טיפוס שאת הצרות שלי, במשפחה שלי זה יהיה. אף אחד לא צריך לדעת מה המצב הכלכלי שלי, איך אני מסתדרת, מה אני עושה. גם אם שואלים אותי אני אומרת שהכל בסדר.

היתה סיטואציה כזו ששאלו?

כן ואמרתי אני בסדר, אני מסתדרת".

אהובה, לעומתה, טוענת לשינוי ביחסי השכנות בישראל:

"...איך אני אגיד, בשנים האחרונות במדינת ישראל.. אה.. יכול להיות שיש מקומות שזה עדיין ככה אבל אני לא נתקלתי בזה, אולי זה עדות מסויימות. פעם היה יותר עזרה, יותר מתן לאנשים. היית מבקשת סוכר היית מקבלת. היום אין מצבים כאלה, תלוי איפה את גרה אבל גם אין מצבים כאלה, מאוד נדיר. היום החיים בישראל הם כמו בארצות הברית שם גם אדם לאדם כלב. אף אחד לא יודע אם בדירה הסמוכה חלילה מישהו חולה או.. זה תלוי גם איך את יוצרת לעצמך תחיים. אם את לא משתפת אף אחד בחיים שלך אין סיבה שמישהו יעזור לך".

האפשרות של פנייה לשכנים נחוות על ידי הנשים כלא לגיטימית וחורגת מגבולות הפרטיות של האדם. התחושה היא של ניכור, חוסר שיתוף בין שכנים והתגברות הבידוד החברתי.

הנשים שכן פונות לעזרת השכנים מתארות סיוע נקודתי ומצומצם. לדינה, לדוגמה, נותק החשמל במשך מספר חודשים והשכנים הם שעזרו בכביסות ואפסון מזון במקרר. טניה בקשה הלוואה של 20 שקלים משכנה לקנייה במכולת, וטוענת **"החזרתי באותו הרגע"**. נראה כי כשמדובר בשכנים

העזרה היא מינורית ובמצבים נקודתיים, יש נשים ששכניהן אף לא יודעים על בעיותיהן הכלכליות וכאלו שמקבלת עזרה ממוקדת וקצרת טווח מהשכנים, אך לא על בסיס שוטף וקבוע.

ניתן לראות גיוון רב ברמת התמיכה שמעניקה הרשת הבלתי פורמאלית. המשפחה הגרעינית מספקת את מירב התמיכות בחיי היום יום, כשההגנה מוענקת על ידי הורי הנשים שמספקים מענים בשעת משבר על ידי צמצום צרכיהם האישיים. הנשים, מאידך, חוות תחושות קשות של בושה, אובדן העצמאות וחוסר אונים על כך שלא מוצאות פתרון אחר למצבן. שאר הרשת הבלתי פורמאלית- משפחה מורחבת, חברים ושכנים, נמצאו כמעניקים תמיכה מועטה וספציפית, במקרים ייחודיים ולא לאורך זמן. תיאורי הרשת הדלה עשויים לספק מענה לשאלה באשר להתרחבות תופעת העוני. קריבס ופרבר (2008) מתארות את קהילת השחורים בארה"ב ומוכיחות כיצד במצב של עוני מתמשך ההסתמכות על המבנה המשפחתי יוצרת קרקע פוריה להתרחבות העוני. החוקרות טוענות כי קיימת חוסר הלימה בין הציפייה מצד המדינה והמערכת הסוציאלית לבין יכולת התפקוד האמיתית של המשפחה והחברים. המגמות במדיניות הרווחה מטילות אחריות רבה על הרשת הלא פורמאלית במילוי צרכים חומריים ונפשית של נזקקים. הציפייה שהמשפחה תעניק תמיכה ותמלא צרכי בסיס אינה מתממשת וכך נוצר סיכון להתרחבות העוני, מעבר לעוני כרוני ופגיעה מהשלכות ארוכות טווח של עוני. ממצאי המחקר באשר לרשת הבלתי פורמאלית מתארים מציאות זוהה בה עיקר הישענות הנשים היא על כתפי המשפחה הגרעינית ובעיקר על ההורים הקשישים, נטולי כוח חומרי, כששאר הרשת אינה מעניקה תמיכה מסיבית דיה. נסיגת מדינת הרווחה והבעיות במימוש הצרכים ברשת החברה האזרחית מותירים את המשפחה הגרעינית בודדה במלחמה בעוני ללא יכולת אמיתית לנצח את המערכה.

3. אסטרטגיות הישרדות

עד כה הממצאים דנו בקשרים חברתיים שונים ובאופן בו מתארות ומספרות המרואיינות על ההתמודדות מול קשרים אלו. הפרק הבא יעסוק באסטרטגיות התמודדות ופרקטיקות הישרדות בחיי היום יום כפי שעלו מהראיונות. אסטרטגיות הישרדות הינן הדרך בה אנשים מגייסים קשרים חברתיים לצורך קבלת תמיכה והתמודדות עם דרישות היום יום. מחקרים בתחום מצביעים על כך ששימוש באסטרטגיות נתון בעיקר לאלטרנטיבות שמאפשרת הסביבה של הפרט, אזור המגורים, הרשתות החברתיות וההון החברתי שברשותו (אדין וליין, 1997, שרמן, 2006).

מהראיונות עולות שתי אסטרטגיות הישרדות דומיננטיות בקרב המרואיינות: אסטרטגיות להגדלת משאבים ואסטרטגיות לשימוש מיטבי במשאבים מוגבלים.

3.1. אסטרטגיות להגדלת משאבים

אמירה חשובה עליה חזרו הנשים בראיונות השונים נגעה לפער בין הצרכים שלהן לבין המשאבים המוגבלים שעומדים לרשותן. ההכנסות החודשיות של הנשים, גם בחודשים בהם קיבלו את כל הקצבאות, לא הספיקו לכיסוי כל צרכיהן. המרואיינות נשאלו לגבי ההכנסות וההוצאות בכל חודש ופעם אחר פעם בראיונות התגלה כי סך ההוצאות עולה על ההכנסות. מצב זה מוביל את הנשים לצורך תמידי לחפש אחר מקורות כספיים נוספים ולבעיה של גרעון כלכלי מתמשך שהולך ומתרחב.

כך אהובה מתארת את סך ההכנסות וההוצאות בכל חודש:

"תארי לי את ההוצאות שלך לחודש, ההוצאות שלי בחודש? יש לי בערך 800 שקל משכנתא. כן,

אה.. 400 שקל בערך חשמל. מים וארנונה עוד איזה 400 לחודשיים אבל זה יוצא אוקי אז 200

וגז זה 50 שקל לחודש. מטב וכל הכבלים אז זה עוד איזה 200 שקל. מזון, מזון אני יש לי מזל שהילדים שלי לא אוהבים בשר אז אני משתדלת מדי פעם לדחוף להם איזה עוף אבל הרוב זה פשטידות וירקות וביצים אז כמה יוצא לך בחודש להוציא?

יוצא לי בין 700 לאלף כאשר אני מנהלת את זה אני לא עושה קניות בבת אחת כל חודש אני מחלקת את זה. פעם אני קונה ירקות ופעם עופות ופעם אני קונה ביצים ומכולת. מכולת אני עושה קניות של פעם בשבועיים כדי לחסוך בהוצאות אז אני עושה קנייה יותר גדולה של מכולת שזה חלב וגבינות וזה הכל אני מקפידה כדי לחסוך וגם לא לרוץ כי בגלל הגב אני לא יכולה לסחוב וגם המכולת מכירים אותי אז מביאים לי הביתה [...]

הבנתי. אז כל ההוצאות, בערך 2500 שקל, שזה בלי בגדים, מוצרי קוסמטיקה.

אז זהו, שקוסמטיקה אני פעם הייתי סוכנת של קוסמטיקה ונשארו לי מלא מוצרים אז אני בכלל לא קונה רק מה שאודם, עיפרון לעיניים זה פרוטות אני קונה דברים ממש זולים לא פירמות ולא מותגים. בגדים ונעליים אז הבן שלי קצת עובד אז הוא קונה לעצמו ושיש לו קצת יותר אז הוא נותן לי חמש מאות שקל.

ולך ולבת?

אז הבת יש לי חברות עם ילדות גדולות אז הם מעבירות לי.

ואת לא קונה?

לפעמים נעליים אבל בגדים כמעט ולא

אז כמה זה יוצא?

בגדים? אני לא קונה כי מעבירים לי. יש לי חברה שיש לה ילדה גדולה בשנה מהבת שלי ועוד חברה אז את כל מה שהיא לא רוצה היא מעבירה לי. רק תחתונים וגרביים ונעליים אני מדי פעם קונה. אבל בגדים ממש ופוטרים ומעילים אני לא קונה מעבירים לי. הבן שלי קונה לעצמו ואני מדי פעם בחודשיים שלושה, מה אני קונה? אז משהו בסוף עונה, איזה חולצה משהו במחירי עלות באמת אולי מאה שקל, אני לא קונה לא מותגים ולא שום דבר.

כמה קצבה את מקבלת?

2400

הבנתי, ועזרה ממשדד השיכון?

לא אין לי, זה דירה שלי [...].

וקצבת ילדים?

כל חודש 150 שקל, רק ילדה אחת."

חישובים מעין אלו שערכה איתי אהובה חזרו בראיונות נוספים. אהובה מציגה בקוים כללים את ההוצאות הבסיסיות ביותר: חשבונות חשמל וארנונה, משכנתא (נמוכה יחסית), כבלים ומזון. כל אלו מגיעים לסכום הכנסותיה. בחישוב ההוצאות אינה כוללת אהובה הוצאות לבילויים, ביגוד, תשלומים לבית הספר והוצאות לא שגרתיות נוספות. היא מקבלת קצבת ילדים רק עבור בתה הצעירה על אף שבנה הבכור, שממתין לגיוסו לצה"ל, מתגורר יחד עימה. דינה, טניה ונאוה מתארות תמונת מצב זהה כאשר מספרות, כל אחת בנפרד, על תשלומי שכירות גבוהים המכלים את חלקה הארי של הקצבה. הסכומים הנותרים בידן לאחר תשלום השכירות מגיעים לאלף ש"ח ואפילו פחות ומהם יש לממן את העלויות הנותרות: חשבונות, קניות וכו'.

מציאות של חיים בעוני מאלצת את הנשים לנקוט באסטרטגיות למציאת משאבים שיתווספו להכנסה מקצבאות. בתקופות בהן נשללת הגימלה מתחדדת אף יותר מיומנות זו, מאחר והפערים בין ההכנסות להוצאות מתרחבים אף יותר. הטקטיקה הנפוצה ביותר לגיוס משאבים היא קבלה של מוצרים בעין. הנשים מקבלות תרומות, בעיקר ביגוד וריהוט, ממכרים, חברים ובני משפחה ונמנעות מלרכוש מוצרים כאלו בעצמן. החיסכון בהוצאה מאפשר להפנות את הכסף למימוש צרכים אחרים. לנאוה, בת למשפחה גדולה ומלוכדת, נסיון רב בקבלת ביגוד וריהוט יד-שניה:

"בואי אני אגיד לך משהו. הרבה דברים אני קיבלתי. למעשה אם אני אגיד לך דוגרי כמעט כל מה שיש לי בבית הכל קיבלתי

ממי?

ממשפחה

מה למשל?

אה.. מה למשל, סלון שקיבלתי, מיטה לילדה שקיבלתי, אה.. פינת אוכל שקיבלתי, טלויזיה שקיבלתי.

שזה ציוד שקנו לך או שזה..

יד שניה הכל יד שניה. הכל יד שניה. מקרר יש לי בבית את יודעת מה, שבאנו לגור אני והאבא של הילדה באנו לגור, שכרנו דירה וגרנו יחד אז קניתי מקרר יד שניה ועד היום הוא אצלי.

כלומר, המשפחה קונים משהו ואומרים את הסלון הישן נעביר לנאוה

נעביר לנאוה! ישר שואלים אותי את צריכה? תשמעי, אחות של גיסי החליפה את כל המוצרי חשמל בבית, היה לה תנור עם גז שעובד ומיקרוגל גיסי שאל אותי, אמרתי תביא את זה אני צריכה. [...] שידה של טלויזיה, מבינה, דברים כאלה, רהיטים. כל הדברים אני, את יודעת מה, מישהי שעבדתי אצלה במשק בית יום אחד אמרה לי תשמעי אני קניתי שטיח חדש את רוצה את השטיח שהיה לי בבית אמרתי בכיף. היתה לה ספריה בבית אמרתי תביאי אותה. כל מה שהייתי צריכה לקחתי אני לא מתביישת בזה שאצלי הכל יד שניה, אני לא מתביישת. לפני שנתיים האחיינית שלי קנתה סלון והיה לה סלון מעור בבית. הרימה לי טלפון "נאוה את רוצה את הסלון מעור?" אמרתי "הצלת אותי למה מה שהיה לי בבית היה של בעל הדירה ומישהי זרקה מהעבודה לקחתי ממנה תודה רבה. בכיף אני אשמח לקבל", מבינה אני לא..

ככה את מסתדרת

ככה אני מסתדרת. אני אין לי עיניים גדולות. גם אני יודעת להצתמצם אני לא מתביישת להגיד שהנעל הזו אני כבר שלוש שנים איתה, בכנות, והחולצה, שלא לדבר, שבע שנים. אני לא מתביישת, אני לא מתביישת, זה מה יש, עם זה מסתדרים. אני אין לי עיניים גדולות."

למרות התמיכה הרבה שמעניקה המשפחה במילוי חלק ניכר מהצרכים של נאוה, נאוה מתארת כיצד מצטמצמת ומסתפקת במועט. החוויה היא של חיפוש מתמיד אחר מענים - את הספות בסלון קיבלה מבעל הדירה, כשלקח אותן, קיבלה ספות ישנות שחברה לעבודה רצתה לזרוק ולאחריו

סלון יד שניה שהחליפה האחיינית שלה. נראה שהסובבים את נאווה יודעים על מצבה הכלכלי ופונים אליה בהצעות לעזרה דבר שמקל על חיפוש הפתרונות.

טקטיקה נוספת להגדלת המשאבים היא קבלת הנחות על תשלומים שוטפים. חלק מהנשים זכאיות להנחות אוטומטיות בתשלומי הארנונה בגלל מצבן המשפחתי אך יש כאלו שפונות בבקשה להנחה באופן עצמאי. סנאיט, בת 36, אם לחמישה ילדים צעירים, עלתה מאתיופיה לפני 10 שנים בלבד. סנאיט מדברת עברית בסיסית בלבד. עם קשיי תקשורת וללא השכלה מוצאת עבודות של ניקיון בלבד אך מצבה הבריאותי מקשה עליה להחזיק בהן לאורך זמן. בעברית רצוצה מתארת את נסיונותיה להקל על תשלומי הארנונה החודשיים:

**"אז בבית ספר, צריך לקנות משהו, לצאת לטיול, לשלם, מה עשית?
לא שילמתי שום דבר. אפילו המורות ידעו.
ידעו שאין לכם לשלם?**

**כן ידעו. עכשיו אני מחזירה להם חלק.
וניתקו לכם מים, חשמל?
ניתקו לנו מים.**

ומה עשיתם?

אני הלכתי למנהל פעמיים, אמרתי אני לא עובדת הרבה זמן, מה אני אעשה? אין לי כסף, אין לי עבודה, מצב קשה, שיתן לי.

והוא נתן?

כן. אני קצת כסף לקחתי מהאחות שלי וקצת אני שילמתי. הוא יודע אם היה לי מצב אני משלמת."

בעקבות חוב לעירייה ניתקו לסנאיט את המים. על מנת למצוא פתרון ניגשת למנהל מחלקת הגביה ומבקשת הנחה. היא מסבירה את מצבה הכלכלי ובעזרת תשלום חלקי, שאחותה מלווה לה, מצליחה לשכנע את מנהל מחלקת הגביה שאינה "מנצלת את טוב לבו" אלא נמצאת בחוסר אמיתי. סנאיט משתפת את המנהל בחוסר יכולתה לעמוד בתשלומים שונים ומבקשת עזרה מתוך צורך וקושי אמיתיים. למען קבלת ההנחה נדרשת סנאיט להיות אקטיבית, לבקש את ההנחה ולסגור על עצמה ועל זכותה לקבלה. כמו בקבלת תרומות גם קבלת הנחה מאפשרת להשתמש בכסף שיועד לתשלומים לרכישת מוצרים אחרים ומגדילה את סך ההכנסות החודשיות.

דרך נוספת להגדלת המשאבים היא קבלה של כסף מזומן. לרוב, מי שיתן כסף אלו ההורים או חברות קרובות לצורך הוצאות יומיומיות קטנות. נטלי, רווקה שמתגוררת עם אמה מספרת שבחודשים שאינה מקבלת גמלה האם נותנת לה "דמי כיס":

"וכשאת את רוצה לקנות לעצמך בגדים, מוצרים קוסמטיקה..."

היא קונה [האם], אני אומרת לה, כאילו לוקחת 100 [ש"ח] ממנה, לא מאפשרת לעצמי יותר מדי."

אמה של נטלי, כמו אמהות אחרות מסייעת לביתה במתן סיוע כספי, על פי יכולתה, למילוי צרכים מידיים. על אף שהסכומים אינם גבוהים ניכר כי בלעדיהם חיי הנשים היו קשים הרבה יותר.

בראיון עם דינה אני שואלת "איך את מסתדרת?" כשהיא מתארת עד כמה ההכנסות החודשיות נמוכות מההוצאות. היא נאנחת בכבדות ומשיבה:

"איך את מסתדרת באמת, מה את עושה?"

איך אני מסתדרת? לפעמים טוב שיש חברות, חברים, באמת הם עוזרים. מביאים כסף, לא היה לי לפעמים לחם לבית. מה אני אעשה, ילדה רוצה לאכול מתי באה הילדה מהבסיס כל השבוע שם לא אוכלת אוכל של בית, היא רוצה. מה אני אעשה אם אין לי כסף, אני מבקשת לפעמים מחברים, מאה שקל, חמישים שקל מה אני אעשה אפילו אני לא אוכל, אבל לילדים שלי."

דינה מסתייעת בחברים למימוש הצרכים היום יומיים וכל סכום שמקבלת מאפשר לה לרכוש מזון למען בנותיה.

לא אחת, בסיפורי הנשים, מתברר שלהיות עני עולה כסף רב. הסיפור שנאווה מתארת מדגים מצב בו הרצון להפחית הוצאות עלה ביוקר. בעל הדירה של נאווה ביקש להעלות את מחיר השכירות ב 500 ש"ח נוספים בכל חודש. מאחר ותשלום השכירות גבוה מאוד חיפשה דירה חדשה, זולה יותר אך מהלך זה עלה כסף רב:

"הנה לפני חודש לקחתי הלוואה של עשרת אלפים שקל, לא היתה לי ברירה. למה?"

תראי, עברתי דירה, ההוצאות גדולות. כשעוברים דירה ההוצאות מעל ומעבר. ההוצאות גדולות, פה זה הובלה ופה תעבירי דברים שהיה לך מהדירה ההיא, להביא בעל מקצוע, את לא יכולה להעביר לבד. אין, זה הוצאות. ובגלל שעזבתי חודש לפני הזמן ת'דירה ההיא אז שילמתי גם שם ת'שכר דירה וגם ת'דירה הזו. ת'חשבונות של חשמל ומים שילמתי גם כן עד הסוף. אז לקחת הלוואה?

כן, לכסות את המינוס ועכשיו אני מחזירה כל חודש. אז יש לי שתי הלוואות לא אחת, כי לפני שנה ההייתי תקועה אז לקחתי עוד הלוואה, אין לי ברירה."

ללא יכולת להתמודד עם הוצאות מעבר הדירה לקחה נאווה הלוואה מהבנק. הלוואה היא טקטיקה המסייעת להגדיל את המשאבים באופן פיקטיבי מאחר ועם תום מועד ההלוואה חייבת האישה להחזיר את הסכום בתוספת ריבית. נאווה משלמת את ההלוואה בהחזרים חודשיים נמוכים יחסית עימם מסוגלת להתמודד אך מחזירה עלות גבוהה של ריבית מאחר ואחוזי הריבית על הלוואות קטנות גבוה בעיקר אצל מי שאין לו בטחונות מספקים מבחינת הבנק כמו נשים ללא שכר. אחרות אינן יכולות לפנות לבנק לקבלת הלוואה מאחר וחשבון הבנק שלהן מעוקל ובאין ברירה נאלצות לגשת למקורות אחרים כמו השוק האפור. כך מספרת דינה:

"לקחתי הלוואה ממישהו שילמתי על זה ואני משלמת כל חודש 300 שקל.

מי זה שנתן הלוואה?"

נו זה משפחה, משפחה שלי.. לא קרוב קרוב.

אז הוא נתן הלוואה עם ריבית?"

נו מה אני אעשה, אין לי ברירה, מה אני אעשה. גם חוב גודל.

נכון גם לחוב יש ריבית, קנס.

כן, זהו.

אז הוא נתן הלוואה?"

כן, אף אחד לא נתן, רק הוא נתן לי.

[...]בבנק יש לך מינוס?"

יש לי עיקול, ממי. עיקול הכל הכל. רק כסף של ביטוח לאומי אני יכולה לקבל, אפילו עזרה של שיכון נותנים לי אני לא יכולה להוציא".

דינה אינה מצליחה לעמוד בתשלומי החשמל ובמשך למעלה מחודשיים היא ובנותיה חיות ללא חשמל בדירה. גובה החוב עומד על 1800 ש"ח בלבד, אך אי התשלומים מוביל לעיקול חשבון הבנק שלה. ללא מקורות תמיכה אחרים פונה לשוק האפור לקבלת הלוואה. דינה מבינה את המחיר שתשלם על ההלוואה אך מציינת שיגם לחוב יש ריבית ומציגה כיצד בזעיר אנפין מתממש מודל של הגדלת אי השוויון והעמקת עוניים של העניים ממילא.

הטקטיקה האחרונה להגדלת המשאבים היא של עבודה בשחור. סנאיט מציינת בקצרה את תרומת העבודה בשחור להגדלת המשאבים המשפחתיים:

**"כמה זמן שללו לך? חודש או חודשיים?
חודשים. שלושה חודשים אפילו.
שלושה חודשים. אז איך מסתדרים שאין שום הכנסה?
אין כלום. לפעמים מתי אני לעבוד, ביד אני מקבלת,
אה, בבתים של אנשים?
כן, משק בית. אבל זה רק, לאוכל וזה..".**

העבודה המזדמנת במשק בית מאפשרת הכנסה של מזומנים המשמשים את סנאיט לצרכים מידיים. במשך שלושת חודשי שלילת הגמלה יכלה סנאיט לשרוד בזכות ההכנסה המזדמנת הזו. נשים אחרות שנשאלו על עבודה בשחור סיפרו על חוסר יכולתן לעבוד. ככל הנראה אותם החסמים שמנעו מהן השתלבות בשוק העבודה הם הגורמים לכך שגם בזמן השלילה לא ימצאו עבודה. כך עונה טניה לשאלה בדבר עבודה בשחור:

**"לא היה שאמרו לך בואי תעבדי אני אשלם לך במקום.. במשק בית יש הרבה שעבודות..
אמרו לי אבל אני לא היה לי כוח פיזית. אני גם עכשיו הייתי מוכנה אם היה לי כוח פיזית הייתי הולכת לעבוד משק בית אבל בכוח אני לא, אני, אני פשוט לא יכולה".**

נאוה מתארת סיטואציה דומה:

**"מה עם עבודה שהיא לא מוכרת, עבודה בשחור?
לא, מה פתאום. כמה אני יכולה לעבוד? להחזיק ילד בידיים קשה לי. היום ילד ששוקל את הארבע קילו אני לא יכולה להרים בידיים.
יש כאלה שאומרים להם בואי תטפלי בילד, אני אתן לך..
לא, לא ביקשו ממני וגם אם היו מבקשים אני לא מסוגלת. אני לא מסוגלת. גם ילד בן שנה שאני צריכה לרדוף אחריו או להרים בידיים ממש ממש לא. תשמעי, את הבת שלי, מאז שנפלתי, הבת שלי היתה בת שנתיים וחצי, לא הרמתי אותה יותר. אחרי שנפלתי על הגב וגילו לי את הבעיה לא הרמתי אותה יותר, לא הרמתי אותה".**

נראה כי המציאות של שוק תעסוקה מצומצם מונעת מהנשים לעבוד באופן לא חוקי ולא רתיעתן מביצוע עבירה. מצבן הבריאותי הבעייתי אינו מאפשר כל עבודה לצד היצע העבודות נמוך במיוחד ועל כן אינן יוצאות לעבודה. חסמי שוק העבודה הרגיל הם אותם חסמים שאינם מאפשרים להן לעבוד בשחור ועל כן נראה שטקטיקה זו זניחה יחסית בקרב הנשים המרואיינות.

3.2. אסטרטגיות לשימוש מיטבי במשאבים מוגבלים.

בהינתן סך משאבים מוגבל נוקטות הנשים בטקטיקות שונות המסייעות להן לנהל את הוצאות משק הבית בהצלחה. למרות ההכנסות הנמוכות מוכיחות הנשים יכולת תמרון טובה ושינוע של המשאבים הקיימים. טקטיקה שחוזרת בראיונות היא מודעות להוצאות הכלכליות, צמצום וקניה בזול. נשים הציגו דרכים בהן חוסכות ומצליחות להפיק תועלת מהמעט שקיים. טניה מסבירה לי כיצד הוצאותיה נשארות נמוכות:

"מגפיים אלה כבר שלוש שנים עלי וגם ג'ינס, זה לא חדש, חולצה חדשה 30 שקל קניתי. התיק, כמה עולה תיק, סתם דוגמה תגידי, נו סתם נו תגידי 50 שקל?"

5 שקל, בחנות של שקל. קניתי שתי צבעים בורוד ושחור. אבל בחורה אחד אמרה עליך הוא נראה כמו מאה שקל. 5 שקל תיק שלי. אני יודעת להסתדר, בן אדם שיודע להסתדר הוא יודע. לילדים בגדים אני קונה בחנות רק מה שצריך בחנות של זול לא בחנות יקר. אבל כמה כל פעם חסר תחתונים, גרבים חסר לילדים שיהיו בריאים הם כמו פרחים, צריך לשים מים בשביל לגדל אותם כן, והם צומחים מהר".

טניה מרוצה מהאשליה שמצליחה לייצר. באמצעים הדלים שעומדים ברשותה מצליחה להראות טוב, לספק לילדיה את הנדרש ולהסתיר את המצוקה הכלכלית. אך למרות החסכנות הרבה תמיד נמצאת על סף קריסה כלכלית. גם ג'מילה מתארת את הצמצום בהוצאה על מזון כשאני מנסה להבין כיצד מצליחים לשרוד:

"אז איך אתם קונים אוכל, ממה? מן אללה, אנחנו לא כמוכם הכל קניות. אנחנו לפעמים עושים משהו בבית או משהו כזה אתם מגדלים בבית? לא לא, הכל יעני עושים משהו חפץ יענו פחות או יותר, לא הבנתי, תסבירי לי. יעני במקום ארוחה מלאה, חצי, משהו כזה. חפץ. אוכלים קצת? אוכלים בסדר, כאילו לא ארוחות כמו שיש אנשים שיש להם כסף".

ג'מילה מבחינה בשוני ברמות הצריכה בין החברה הערבית ליהודית ומסבירה את יכולתה לשרוד באמצעות הסתפקות במועט ו"חצי ארוחה". את המחסור והצמצום שבחייה מדגישה על ידי השוואת הארוחה על שולחנה לזו של אנשים עם כסף.

דרך מקובלת נוספת לניהול התקציב היא הטקטיקה של פריסת תשלומים. נשים שאינן מסוגלות לעמוד בהוצאות גבוהות מחלקות לתשלומים את הסכום ומשך מספר חודשים מחזירות סכומים קטנים ונתפסים עד לתשלום החוב כולו. חלוקת ההוצאה הגדולה לסכומים קטנים מאפשרת הוצאות מרובות מקבילות. בפירוט רב, מתארת אהובה, את ניהול התקציב החודשי שלה וכיצד עושה שימוש בפריסה ודחייה של תשלומים:

"אני לא אוהבת להישאר עם חובות. חשמל ומים וכל הדברים האלה. מים גם כן אני משלמת, אני עושה מאה שקל לחודש. את עושה תשלומים?
כן. פעם בשנה אני הולכת, נותנת עשרה צ'קים של מאה שקל. חשמל אני משלמת ברגע האחרון תמיד, בהתראות. רק כשמגיע פעם שנייה, בהתראה מיידית.
כן, זו גם דרך, לדחות תשלומים.
גז אני משלמת ברגע אחרון.
קרה ש..
פעם אחת ניתקו לי גז אז רצתי הבאתי מחברה 200 שקל ושילמתי.
חשמל?
חשמל יצא לי לעשות בתשלומים. יש לי ידיד שיש לו כרטיס אשראי אז אני מסדרת איתו את החשמל, מביאה לו צ'קים בתמורה.
והוא בסדר עם זה?
כן. או שבבנק, יש תשלומון. בבנק לאומי יש תשלומון כמו שאני לוקחת מידיד אז אני לוקחת מהבנק. אם אין לי באותו חודש אז ניתן להגיע בבנק, נותנים לך 1000 שקל עבור חשמל ופורסים לך לתשלומים בכל חודש.
אה, רק לחשבונות?
כן, מיסים וחשמל.
אה, לא ידעתי על כזה דבר. זו הלוואה למטרה מאוד מסויימת ולטווח קצר?
כן, עד 10 חודשים
את צריכה להחזיר. וזה סכומים קטנים?
כן וזה יורד כל חודש. לפני חצי שנה היה לי חשבון מאוד גדול של חשמל אז פרסתי לשבעה חודשים
בתשלומון הזה?
כן. יורד לי 120 שקל כל חודש".

תיאוריה של אהובה עומדים בהגדרת אסטרטגיות הישרדות כאמצעים למתיחת משאבים מוגבלים המאפשרים להתמודד עם חוסר (אדין וליין, 1997): אהובה מקטינה את ההוצאות החודשיות של כל תשלום למינימום ההכרחי וכך מצליחה להתגלגל מחודש לחודש. גם אם יש חוב, ברגע שמשלמת חלק ממנו השירות ימשיך להינתן לה- למרות שלא שילמה את הסכום כולו. בקטע מעל מתארת טקטיקות נוספות- התשלומון הוא למעשה הלוואה שהבנק מעניק לצורך תשלום חשבונות. גם כאן, מדובר על פריסת תשלומים להוצאות קטנות שמתווספת עליה תשלום ריבית. הטקטיקה הנוספת שמתארת אהובה, היא דחיית התשלום לרגע האחרון. נשים נוספות עושות שימוש בטקטיקה זו. כך למשל, אומרת רותי:

"ומה עם הוצאות ארנונה? חשמל?
זהו, אני לא משלמת אותם.
למה?
כי אין לי תמיד כאן ועכשיו לשלם אותם.
אז מה, עושים חוב?
אני צוברת, אני צוברת חוב שזה גרוע.
לערייה?
כן
וחשמל?
יש לי חשמל טוקמן⁷, את יודעת מה זה. אני מטעינה. עכשיו, חודשיים האחרונים יש לי את זה ואני רואה שזה סבבה.

⁷ רותי מתייחסת להסדר תשלומים עם חברת חשמל בו הלקוח משלם מראש עבור חשמל על פי יכולתו עד שהחשבון מגיע לגובה הסכום. אז ינותק החשמל עד להזנה נוספת של כסף.

**כן, חשמל חייבים לשלם. אז כמה אתם מטעינים?
אנחנו לא עקביים, אין לנו את זה מסודר.
אתם לא יודעים בערך?**

אף פעם לא שילמנו את זה בזמן חשמל מים, אף פעם. יש לנו חוב של איזה עשר אלף שקל. תשמעי כי אין לי, אני מעדיפה לקנות לילדים ת'אוכל. מה אני אעשה אם אני אשלם את זה. אבא שלי כועס עלי על הקטע הזה מאוד. הוא אמר לי תשלמי ת'חובות ואל תאכלי כלום. אמרתי אני אין לי בעיה אבל הילדים. כמה את יכולה להגיד לילד לא. אמרתי קיבינימט מה אכפת לי. אני אוטוטו גם את האמת יוציאו לי צו הבאה. שלחו לי מכתב אזהרה אחרון והצ'קים האלה. אני פחדתי שאולי יש לי יותר עכשיו אני עשיתי חשבון, ארבע זה כל הצ'קים שפיזרתי, אין לי מאה אלף שקל חובות".

דחיית תשלומים היא טקטיקה שרותי דבורה עושות בה שימוש נרחב. שתיהן אינן מאורגנות מבחינת תשלום חשבונות, משלמות על פי רמת הדחיפות ולעיתים ימתינו להתראה שניה או שלישית או שישלמו לאחר ניתוק החשמל, המים או עיקול החשבון. דבורה, לדוגמה, אינה משלמת את תשלומי השכירות החודשיים לעמידר כבר מספר חודשים, היא אינה יודעת מה יהיו ההשלכות של מעשיה:

[...] עוד מעט צריך לקנות לו [לילד] כבר נעליים. עכשיו תשמעי אני מה עשיתי. כסף אני כבר קצת שמרתי, אמרתי אולי חמש מאות שקל נשים בצד שאני יכולה ללכת למכולת או משהו דחוף לי או ילד הולך לבית ספר צריך סנדביץ' אז אמרתי חמש מאות שקל נשים בצד ועם הויזה נעשה קניה לילד והילדה. ואז עליתי ב-1300 שקל בויזה ועכשיו חסמו לי ת'ויזה לא רצו לפתוח עד שאני אשלם ת'1300 שקל הזה ואח"כ יפתחו לי ת'ויזה.

מה תעשי?

עכשיו זה אני לא יכולה לתת את הויזה ובכל זאת אני נתתי אלף שקל היום אני שילמתי זה וזה, לא מספיק לי.

אז מה תעשי?

הנה את רואה אלף שקל שילמתי דברים, פה ושמה. קניתי קצת לחם לקחתי קוטג' קצת משהו חלבי. זהו.

אז איך תסגרי את החוב?

לא שילמתי על הבית. יכול לעשות משהו לנו? זה עמידר?

אני לא יודעת.

אני מפחדת עוד עמידר יעשה לי בעיה".

דבורה, רותי ונשים אחרות אינן ממהרות לשלם תשלומי חשבונות על אף החובות המצטברים מתוך חשש שמא יזדקקו לכסף לצרכים אחרים בחייהן. דבורה מתארת כיצד ההכנסות הן כמו שמיכה קצרה וצרה כשמשיכה לצד אחד מותירה את הצד השני חשוף. לשם קניית ביגוד והנעלה לילדיה צוברת מינוס בחברת האשראי ונותרת עם חמש מאות שקלים בלבד לקניית מזון. היא מחליטה על סדר עדיפויות של קניית ביגוד על פני תשלומי לדירה ולוקחת בחשבון שייתכן ויהיו השלכות חמורות למעשיה. התנהגות של אי תשלום חשבונות עשויה להיתפס כמסכנת וכזו הגוררת התדרדרות למצבי עוני קיצוני: חיים ללא חשמל ומים, מחסור בקורת גג ומחסור במזון. חשוב לציין שגם אצל אותן נשים שעסוקות בתכנון, הסיכון קיים. כלומר, תכנון רציונאלי יכול להתקיים כשיש עודף מסוים של משאבים ולא במצב של מחסור תמידי. מצבה של טניה, אישה

ללא משפחה בישראל, מדגים מציאות זו מאחר ואין רשת משפחתית שתעניק תמיכה ותמלא את
הואקום שיוצרת שלילת הגימלה. כך היא מתארת את ההתמודדות החודשית:

**"תראי אני לא קונה אוכל הרבה אני לא קונה הרבה וגם אם למשל אני צריכה למשל לילדים
משהו או משהו אני לא הולכת לחנויות. אני לדניאל אני קונה ג'ינס ב 100 שקל לא קונה ג'ינס ב
500 שקל אני קונה דברים במבצעים אני קונה, אני מחפשת משהו שלקנות חולצה ואני יודעת,
ב30 שקל כאילו אני לא בן אדם, בן אדם שלא שקשה לו, הוא יודע. תראי, החיים נתנה לי הרבה
מכות, כאילו אני מנסה להסתדר אבל הכי חשוב בשביל אוכל. אנחנו צריכים ויטמינים, אנחנו
צריכים בשר, אני צריכה בשר, אני צריכה לחיות, אבל אין על מה. עד שאני לא אהיה רגועה".**

מחסור הגימלה מביא את טניה ישירות למצוקה גדולה. טניה מצויה במצב של הישרדות קיומית
נלחמת להשיג אוכל ודיוור לילדיה אך למרות ההצטמצמות וההתחשבות בכל הוצאה, שלילת
הגימלה דוחקת אותה לעוני קיצוני. מאחר והמשאבים מעטים והגימלה נמוכה חסרה לטניה ויתר
הנשים היכולת לחסוך ל"יום גשום" ולהכין עצמן למצב של חוסר כלכלי. עוני הרשתות והחורים
הנפערים אינם מעניקים כיסוי והגנה מספקים לנשים ומותירים אותן מול האילוץ לעשות ויתורים
כואבים על צרכיהן וצרכי ילדיהן. בולטת תחושת העדר ההגנה כשהנשים נקלעות למעגל בלתי
נגמר של חובות הולכים וגדלים, ניתוקים ועיקולי חשבון. כך מתארת רותי את מצבה הבעייתי:

**"הבנק שלי תמיד מעוקל, החשבון שלי מוגבל. אוטו יבוא לקחת אותי מפה, וזה לא חובות
גדולים, זה הכי עצוב. פיזרתי קצת ש'קים ולא עמדתי בזה. אז לא תגידי שזה עומד על עשרים,
שלושים אלף, זה ארבע אלף. כולה ארבע אלף הש'קים שמפוזרים לי שללא כיסוי".**

הקושי והתסכול שמעלות המראוינות נוגע לחוסר היכולת להצליח להתמודד עם אובדן ההכנסה
הזמני. בלית ברירה, הנשים פונות לאסטרטגיות המרעות את מצבן: נכנסות למינוס, מפזרות
שקים או שאינן משלמות את החשבוניות. הסכומים החסרים להן אינם גבוהים באופן יחסי, אך
עבור הנשים, בהעדר משאבים ותשתית הם עצומים ואין בידן האפשרות לעמוד בהם. המחסור
התמידי אינו מאפשר חיסכון ועל כן מציב את הנשים ברף סיכון גבוה להיקלע למצבי משבר.
סליבן, טרנר ודנציגר (2008) הראו במחקרם כיצד משתפרים סיכוייהן של נשים בעלות חשבון
חיסכון, ואפילו קטן, שלא להיקלע למצוקה חומרית. כפי שמראים הראיונות, ללא אפשרות
לחסוך הנשים חשופות להתדרדרות והעמקת העוני המקשים מאוד על יציאה ממנו ומונעים הטבה
במצבן.

עיסוקו של מחקר זה הוא דרכי ההתמודדות של נשים עם חיים בעוני קיצוני, בעיקר במצב המשברי של אובדן רשת המגן הסוציאלי. מטרת המחקר היתה לבחון את אסטרטגיות ההישרדות והפרקטיקות היום יומיות שנשים נקטו על מנת להתמודד עם שלילת גימלת הבטחת הכנסה. הדיון על אסטרטגיות הישרדות העלה את החוויה של החיים בעוני, את הפרשנויות של הנשים לעוני וההתמודדות עמו וכן השלכותיו על חייהן וחי ילדיהן. המחקר הנוכחי הושפע מאוד מספרן של אדין וליין (1997), ובתפיסתן שעל מנת להבין רציונאל לשימוש באסטרטגיות יש צורך בהבנת המערכת החברתית הרחבה יותר, כוחות מקרו כלכליים ומוסדות ומבנים המשפיעים על שימוש והעדפת אסטרטגיות. מתוך ראיה זו הרחבתי את ההתייחסות לאסטרטגיות הישרדות לעבר כוחות מבניים ומוסדיים על פי גישת הרשתות החברתיות. גישת הרשתות החברתיות מרחיבה את ההתייחסות לפרט ואת הדיון בכוחות ומשאבים העומדים לרשותו ומסיעת לאתר קשרים חברתיים שמספקים מקורות חלופיים לתמיכה והכנסה. במחקר זה זהו שני סוגים של רשתות: הרשתות הפורמאליות- הקשרים שיש לפרט עם מוסדות מדינת הרווחה והחברה האזרחית והרשתות הבלתי פורמאליות- קישרי הפרט עם בני המשפחה, חברים ושכנים. סקירת ההתמודדות האישית על ידי אסטרטגיות לאור הבנת המקורות החברתיים לתמיכה מעניקה תמונה מקיפה ומפורטת לגבי כושר ההתמודדות של נשים עם מחסור קיצוני.

נקודה מרכזית שעולה במחקר מראה כי החיים בעוני לא מתמצים במחסור חומרי אלא מדובר בחיים רוויי טרדות ודאגות. הנשים הביעו בראיונות מצוקה רבה שנבעה ממצבן הכלכלי. לעיתים קרובות דיווחו על חוסר יכולת לעמוד בסיפוק צרכים בסיסיים כמו הקושי לספק בשר לילדיהן או שהביעו חשש אמיתי מאיבוד קורת גג. מציאות זו מדגישה את הפן האבסולוטי של העוני- לא רק רף יחסי או השוואה לנורמה המקובלת בחברה אלא מחסור ממשי וחד משמעי בצרכים בסיסיים. עוצמת הדלות והמחסור במשאבים משתקפת בבהירות כשהנשים נאלצות להסתמך על גורמים חיצוניים וכשסיוע זה אינו מספק הן נותרות בודדות וחסרות שליטה בגורלן.

הראיונות שבמחקר חשפו עולם של נשים הנאבקות כל חייהן לעצמאות אך כלואות תחת מגבלות חברתיות נוקשות: כלואות בעבודות קבלן ובשוק עבודה נחות, כבולות בהסדרים משפחתיים ומחויבויות טיפול, תחת פטריארכיה שולטת, בנחיתות מגדרית ומעמדית. מעבר לכך נשים אל כלואות בתפיסות חברתיות על פיהן העוני הוא בעיה אישית. הכתמת העניים ודה לגיטימציה לעוני היא תופעה שצוברת תאוצה בשלושת העשורים האחרונים על ידי הבניית העניים כאחרים ותיוג שלהם כמי שאינם שייך לחברה הישראלית (דורון, 2008). הנשים מתביישות בעוניין

ומסתירות אותו, העוני יוצר בידוד ויוצר ניכור, מצמצם את הזהות העצמית ובכך מעצים את המצוקה החומרית למצוקה רב מיימדית נרחבת (דורון, 2006). פן משמעותי של צמצום הזהות ניכר בהתייחסות לתפקיד האמהי. החיים בעוני מטילים ממילא איום על החובה האימהית לספק הגנה על הילדים, אך קושי זה מועצם אף יותר עם החובה להשתתף בתוכנית מהל"ב. עם הרפורמה במערכת הקצבאות, נדחקה הזהות האימהית כשמעטה לא היוותה סיבה מספקת לפטור ממבחן תעסוקה. הנשים נאלצו לעמוד בדרישות נוקשות שלא נתנו מקום לתפקידי הטיפול בילדים תחת האיום לשלילת הקצבה במידה ולא יעשו כן. גם נשים שהצליחו בעבר לשלב, באיזון עדין, בין שתי הזהויות- עבדו במשרות חלקיות והיו זכאיות לתמיכה מינימאלית של השלמת הכנסה, נדרשו לשתף פעולה עם התוכנית ולהרחיב את שעות הפעילות שלהן ובכך פגעו בתפקידי ההורות. בעוד החיים בעוני משולים למאבק מתמיד, הקשחת התנאים לקבלת גימלה ובעיקר מימוש התפיסה של 'זכויות תמורת חובות' הפרו את האיזונים העדינים שסייעו בידי החיים בעוני להצליח ולשרוד במאבק זה ופגעו באיכות חייהם וחיי ילדיהם (מסינגל, 2001).

בראיונות הנשים מתארות את הלקויות והחוסרים הקיימים ברשת מדינת הרווחה, קריטריונים נוקשים לקבלת סיוע, שירותים בעיתיים וחסרי משאבים ומתן הגנה חלקית בלבד. לתיאורים אלו מתלווה מהלך משלים של חילופי אחריות בין רשת מדינת הרווחה לרשת החברה האזרחית בעיקר על ידי מהלכים של הפרטת השירותים לידי מלכ"ים, עמותות וארגונים פרטים. שינוי זה משנה את הסדר הקיים לקבלת סיוע כשדוחף אנשים לידי העמותות ובכך מצמצם נגישות לעזרה במספר מובנים: ראשית, מימצא המשותף למחקרים נוספים וכפי שמשתפות הנשים, מעדיפות שלא לפנות לארגונים פרטיים בשל התיוג השלילי שמתלווה לבקשת העזרה (עופר, 2010). מציאות זו מגדילה את העומס על הרשתות הבלתי פורמאליות כמקור חלופי שעשוי להעניק עזרה בשעת משבר. שנית, הצמצום נוצר במהות השירות שמעניק את הסיוע. העמותות, לרוב, מספקות צורך יחיד וספציפי (מזון/ריהוט/ביגוד) ואינן מקיימות הקשר כולל ומערכתי לחיים בעוני כפי שהיו אמורות רשויות הרווחה לערוך. צמצום כפול זה מחליש את העניים פעמיים- פעם ראשונה בכך שאינם מקבלים עזרה ופעם שנייה בכך שקולם אינו נשמע, מודר מסדר היום הציבורי לפעילות ממוקדת וספציפית בשוליים החברתיים.

בחינת מורכבות הרשת הבלתי פורמאלית מחדדת את הבנת התמיכה החברתית שעומדת לרשות הנשים. באופן גורף בראיונות עלתה מרכזיות המשפחה הגרעינית ובעיקר הורים קשישים כאלו שמעניקים את מירב התמיכה והעזרה להישרדות ביום יום. ההורים מספקים פתרונות דיור

לנשים, או כשגרות תחת חסותם או במצבי משבר, מלבד זאת, ההורים מעניקים תמיכה על ידי מתנות, רכישת מזון ומתן סכומי כסף לכיסוי חשבונות והוצאות משתנות ומסייעים בהשגחה על הילדים. היקף התמיכה והתדירות הגבוהה בה היא נדרשת באים בניגוד ליכולת הכלכלית של אותן משפחות מאחר ולרוב, מדובר בהורים קשישים שבעצמם נשענים על קצבאות שונות לקיומם. בנוסף, בהרבה מהמשפחות מלבד אותה אישה הנשענת על הוריה, יש אחים או אחיות נוספים הזקוקים לעזרתם ומגדילים אף יותר את כובד העול. המשפחה המורחבת והחברים, כך עלה מן הראיונות, מעניקים תמיכה מועטה ביותר ורק במצבי משבר קיצוניים. המרואיינות תיארו רשת בלתי פורמאלית מצומצמת ודלה במשאבים אשר, מלבד המשפחה הגרעינית, אינה חשה מחוייבת לחלוק איתן את מעט המשאבים שיש בידה. לא באופן מפתיע, נראה כי מצבן של עולות חדשות הוא הקשה ביותר: ללא רשת משפחתית בישראל כשהמשפחה בחו"ל ענייה מאוד מצמצם טווח הסיוע והן נותרות בודדות ובמצוקה הקשה ביותר (סטולוף, גלנוויל וביאננשטוק, 1999).

התמונה הכללית שמתאר המחקר היא של נשים עניות בעלות רשתות עניות. עונין של רשתות עניות הוא מושג שחוזר ועולה בספרות המחקרית (דומינגז ווטקינס, 2003, עופר, 2006), ומתאר מצב של מלכודת חברתית, מצוקה וקושי בעוני מתמשך המביאים להטלת מגבלות על מוביליות, חיזוק ושימור אי שוויון בחברה. דה לה רוש (2006) ציינה כיצד במצבי עוני ועוני רשתות, למדיניות הציבורית השפעה ניכרת על יכולתה של הרשת המשפחתית לקיים חליפין חברתי ולתחזק עצמה. ניתוח הראיונות מראה כיצד ללא סיוע ציבורי ונסיגה של הרשתות הפורמאליות, מתקשות הנשים ומשפחותיהן לגייס כוחות ולצאת ממצוקתם הכלכלית.

תיאורי אסטרטגיות ההישרדות הראו מגוון טקטיקות להגדלת סך המשאבים (קבלת מוצרים, הנחות ולקיחת הלוואות) וטקטיקות לניהול תקציב נכון ויעיל (בעיקר על ידי פריסה ודחייה של תשלומים, חיסכון וצמצום בהוצאות). בראיונות, הנשים נתבקשו להתייחס לנושא העבודה בשחור, נקודה משמעותית בשיח הישראלי אודות מקבלי קצבאות. מין הראיונות עלה כי חסמי העבודה שעומדים בפני הנשים נותרים על כנם גם כשמדובר בעבודה לא מדווחת. שוק העבודה של המרואיינות ונשים הדומות להן הוא כה מצומצם ודל בהזדמנויות כך שאותן העבודות מוצעות לפניהן והקשיים להשתלבות בעבודה נותרים בעינם. נקודה משמעותית נוספת נוגעת לאופן ניהול האסטרטגיות. הנשים, עוסקות בלוליינות כלכלית- כשהכדורים תמיד באויר, והן מקוות לא להפיל אותם. נדמה שהן מצליחות לעשות זאת, אך נענוע קל ביותר של הדינמיקה מפר את האיזון ומביא להתמוטטות. בנוסף, גם אם במבט מהיר נראה שהנשים מתמודדות, מבט מעמיק

יותר מוכיח כי שהן אינן עומדות במקום, אלא הולכות אחורה ומצבן למעשה מתדרדר. לטקטיקות שהנשים נוקטות יש עלות כלכלית גבוהה שמופיעה בתשלומי ריביות על הלוואות, דמי פיגורים על דחיית תשלומים וגדילתו של הגירעון. המחסור הכלכלי שהנשים מתארות עומד לרוב על אלפי שקלים בודדים אך הן אינן מסוגלות להתמודד עם מחסור זה והוא מביא להחמרה במצבן הכלכלי, צבירת חובות, דחיית תשלומים או קנסות על ניתוקי שירותים. הנשים חיות ללא תשתית כלכלית מינימאלית של אפשרות לחיסכון וללא רשתות שיצליחו לספק תמיכה ומימון בשעת הצורך ללא עלות כלכלית ולכן, ההחמרה במצבן חמורה כל כך. הצטמקות מדינת הרווחה וחוסר המענה של המגזר השלישי, כפי שמתואר במחקר זה, אינם מותירים חלל ריק ואת האחריות המדינית נוטלות רשתות בלתי פורמאליות ובעיקר המשפחה הגרעינית. נסיגת מדינת הרווחה מתבטאת בייבוש מקורת תקציב לנזקקים ובניית פתרונות חלופיים המשנים את החוזה חברתי ומסירים אחריות מדינית מגורל אנשים וילדים החיים בעוני. בתהליך מסיבי של הפרטה יהיו לפתרונות כאלו, כדוגמת תוכנית מהל"ב, אינטרסים שונים מהגנה על הנזקקים והם בעלי מחויבויות גבוהות לחברות פרטיות ומשקיעים. פתרונות אלו מבטלים את רשת הביטחון החברתי ופוגעים במטרותיה: תמיכה בנזקקים והקטנת האי שוויון ומשמשים כלי נוסף להגדלת כוחם של החזקים על גבן של השכבות המוחלשות כאשר במהלך הדרך מעצימים אף יותר את עוניין.

תרומה מרכזית של מחקר זה הינה האור ששופך על הבנת מרקם החיים של נשים החיות בעוני והדינמיקות המובילות ליכולתן לשרוד מצבים של עוני קיצוני. המחקר משרטט נסיבות חיים אישיות לצד מהלכים פוליטיים וחברתיים, מביא את קולן של נשים לחברה שלרוב אינה מוכנה להקשיב להן. ממצאי המחקר תורמים להבנה כי למדיניות הרווחה השפעה ניכרת על שימור אי השוויון ותחזוק הפערים החברתיים. מיפוי רשתות התמיכה של הנשים מראה כיצד חלה ירידה בהיקף התמיכה של הרשתות הפורמאליות כאשר בתוכן גדלה החברה האזרחית על פני מדינת הרווחה. יכולתן של הנשים לגייס משאבים חברתיים קטנה ופחות משאבים הופנו לעברן. הרשת הבלתי פורמאלית מעניקה עזרה בסיפוק הצרכים הבסיסיים ביותר ומצטמצמים משאביה. תכני הראיונות לא יכולים להיקרא במנותק מהשיח המגדרי הישראלי, ממקומן של הנשים הללו בחברה ומחויבותיהן הנשיות כאמהות, כקורבנות לאלימות בין בני זוג או כבנות, מטפלות עיקריות בהוריהן הקשישים. המחקר מעשיר את השיח המגדרי בכך שקושר את החוויות של הנשים ליכולת שמפתחות לגייס משאבים, לפתח אסטרטגיות ולהתמודד עם דרישות כלכליות של כוחות השוק.

כמחקר המשך ראוי בעיני לעסוק בהרחבה בעולמם של ההורים הקשישים. כמקור מסייע ראשי נראה כי יש מקום לבחון את השפעות מתן התמיכה על איכות חייהם של ההורים הקשישים כאוכלוסיה מוחלשת ומודרת בחברה הישראלית שבשנים האחרונות עלתה החשיפה התקשורתית של עולמם כעניים, כקורבנות אלימות מבחוץ ומבית ותפיסתם כחסרי ישע. יש משמעות רבה להבנת מהלכי מדינת הרווחה והשפעתם על קשישים, כאשר מחד, הם לקוחות מרכזיים של מדינת הרווחה ומצד שני, הופכים להיות תחליף למדינת הרווחה עבור ילדיהם העניים. תחום נוסף בו יש להעמיק את המחקר היא המשך בדיקה של השפעות והשלכות שינויי מדינת הרווחה בישראל על האזרחים הנזקקים ובעיקר על נשים נזקקות. כפי שהוכיח מחקר זה, נסיגת מדינת הרווחה, התעצמות הארגונים הפרטיים ושינויי החוזה החברתי הם כולם בעלי השפעה חמורה על איכות חייהם של החיים בעוני. אין ספק כי ראוי שהשדה המחקרי יפנה זרקור לתופעות מעין אלו ויעודד מחקרים נוספים שיוכלו לאשש או להפריך טענה זו.

מקורות:

Aguilera, M., (2008), Personal networks and the incomes of men and women in the United States: Do personal networks provide higher returns for men or women? **Research in Social Stratification and Mobility**, Vol. 26, p. 221–233.

Amuedo-Dorantes, C. & Mundra, K., (2004), **Social Networks and Their Impact on the Employment and Earnings of Mexican Immigrants**. Department of Economics. San Diego State University.

Brady, D., Fullerton, A.S. & Cross M.J., (2009), Putting poverty in political context: A multi level analysis of adult poverty across 18 affluent democracies. **Social Forces**, 88 (1), p. 271-300.

Burtless, G. Smeeding, T.M., (2000), The level, trend and composition of poverty. **Focus**, vol. 21 (2). University of Wisconsin- Madison, Institute for research on poverty.

Cattell, V., (2001), Poor people, poor places, and poor health: the mediating role of social networks and social capital. **Social Science & Medicine**, Vol. 52, p. 1501–1516.
Cross, K. Ciochetto, E. (2009), **Social Support as an Indicator of Quality of Life of Persons with Schizophrenia: A Systematic Literature Review**. The College of Saint Scholastica, Minesota.

Corcoran, M. Adams, T., (1995), Family and neighborhood welfare dependency and son's labor supply. ***Journal of family and economic issues***, vol. 16 (2/3), p. 239.

Danziger, S. Corcoran, M. Danziger, S. & Heflin C.M., (2000), Work, income and material hardship after welfare reform. ***The journal of consumer affairs***, vol. 34, no. 1, p.6-29.

De La Rocha, M. G., (2006), Vanishing Assets: Cumulative Disadvantage among the Urban Poor. ***The Annals of the American Academy of Political and Social Science***, Vol. 606, p. 68- 94.

Desai, P. & Idson, T., (1998), ***Wage Arrears, Poverty and Family Survival Strategies in Russia***. Columbia University.

Devillanova, C., (2008), Social networks, information and health care utilization: Evidence from undocumented immigrants in Milan. ***Journal of Health Economics***, Vol. 27, p. 265–286. Bocconi University, Italy.

Dominguez, S. & Watkins, C., (2003), Creating networks for survival and mobility: Social capital among African-American and Latin- American Low Income Mothers. ***Social Problems***, Vol. 50, No. 1, p. 111.

Edin K. & Lein, L., (1997), ***Making Ends Meet- How Single Mothers Survive Welfare and Low- wage Work***. Russell Sage Foundation, New York.

Granovetter, M. S., (1973), The Strength of Weak Ties. ***The American Journal of Sociology***, Vol. 78, No. 6, p. 1360-1380. The University of Chicago Press.

Hawkins, R. & Abrams, C., (2007), Disappearing acts: The social networks of formerly homeless individuals with co-occurring disorders. ***Social Science & Medicine***, Vol. 65, p. 2031–2042.

Harknett, K., (2006), The Relationship Between Private Safety Nets and Economic Outcomes Among Single Mothers. ***Journal of Marriage and Family***, Vol. 68, No. 1, pg. 172- 191.

Haveman, R., (2009), ***What does it mean to be poor in a rich country?*** La Fallette school of public affairs- working papers. University of Wisconsin, U.S.A.

Hyggen, C., (2006), Risks and Resources: Social Capital among Social Assistance Recipients in Norway. ***Social Policy and Administration***, Vol. 40, No. 5, p.493-508.

Kingfisher, C., (2002), The global feminization of poverty. In: Catherine Kingfisher (Editor): ***Western welfare in decline***. p.3-12. University of Pennsylvania.

- Kingfisher, C., Goldsmith, M., (2001), Reforming women in the united states and Aoteara/New Zealand. Comparative ethnography of welfare reform in global context. **American anthropologist**, 103 (3), p. 714-732.
- Lin Chang, M., (2005), With a Little Help from My Friends (and My Financial Planner). **Social Forces**, Vol. 83 No. 4 p. 1469.
- Miller Cribbs, J. & Farber, N., (2008), Kin Networks and poverty among African American: past and present. **Social work** 53, (1) p. 43.
- Monroe, P. & Tiller, V., (2001), Commitment to Work among Welfare-Reliant Women. **Journal of Marriage and the Family**, Vol. 63, No. 3, p. 816-828. Published by: National Council on Family Relations.
- Montgomery, J. D., (1992), Job Search and Network Composition: Implications of the Strength-Of-Weak-Ties Hypothesis. **American Sociological Review**, Vol. 57, No. 5, p. 586-596. American Sociological Association
- Newman, K. S. Messangill, R.P., (2006), The texture of hardship: Qualetitive sociology of poverty, 1995-2005. **Annual review of sociology**, vol. 32, p, 423-446.
- Offer, S., (2006), **Dynamics of Relational Quality and Social Isolation Among Low Income Families in the Post- Welfare Reform Era**. The University of Chicago, Illinois.
- Offer, S., (2010), Agency- based support: A "last resort" strategy for low income families? **Social science quarterly**, Vol. 91, No, 1, p.284-300.
- Orloff, A.S. (1993), Gender and the social rights of citizenship: the comparative analysis of gender relations and welfare states. **American sociological review**, 58 (3), p.303.
- Portes, A., (1998), Social Capital: It's origins and application in modern sociology. **Annual review** no. 24 p 1-24. Princeton New York.
- Richards, P. & Roberts, B., (1998), **Social Networks, Social Capital, Popular Organizations and Urban Poverty: A research note**. Seminar on Urban Poverty, Rio de Janeiro, May 14-16.
- Sa'ar, A.,(2001), Lonely in your firm grip: women in Israeli- Palestinian families. **Royal Anthropological institute**, vol.7, p. 723-739.
- Sa'ar, A., (2004), Many ways of becoming a women: the case of unmarried Israeli- Palestinian "girls". **Ethnology**, vol.43 (1), p.1-18.
- Sa'ar, A., (2009), Low-Income "single moms" in Israel: Redefining the Gender Contract. **The Sociological Quarterly**, vol. 50 p. 450–473.

Small, L.M. Newman, K., (2001), Urban poverty after the truly disadvantaged: the rediscovery of the family, the neighborhood and culture. **Annual review of sociology**, vol.27, p.23-45.

Swartz, D., (1997), **Culture and Power. The sociology of Pierre Bordieu**. The university of Chicago press.

Sherman, J., (2006) Coping with rural poverty: Economic survival and moral capital in rural America. **Social forces**, 85, No. 2 p. 891.

Smith, S., (1998), "Don't put my name on it": Social Capital Activation and Job-Finding Assistance among the Black Urban Poor. **American Journal of Sociology**, Vol. 111, No.1, p. 1-57.

Smith, S., (2003), Exploring the efficacy of African- Americans' job referral networks: A study of the obligations of exchange around job information and influence. **Ethnic and Racial Studies**, Vol. 26 No. 6, p. 1029-1045.

Stoloff, J. A. Glanville, J. & Bienenstock, E., (1999), Women's participation in the labor force: the role of social networks. **Social Networks**, Vol. 21, p.91-108

Sullivan X. J. Turner, L. & Danziger, S., (2008), The relationship between income and material hardship. **Journal of policy analyzing and management**. Vol.27, No. 1, p.63-81.

Ward, S. Turner, H. (2007), Work and Welfare Strategies among Single Mothers in Rural New England: The Role of social network and social support. **Community Development**; 38, (1); pg. 43.

Weber, B. Jensen, L. Miller, K. Mosley, J. & Fisher, M (2005), **A critical review of rural poverty literature. Is there truly rural affect?** . Institute for research on poverty.
<http://www.irp.wisc.edu>

Wetterberg, A., (2007), Crisis, Connections, and Class: How Social Ties Affect Household Welfare. **World Development**, Vol. 35, No. 4, p. 585-606.

אחדות, נ., (2010), עוני בקרב אמהות חד הוריות: האם שוק העבודה הוא נתיב להיחלצות מעוני? **ביטחון סוציאלי**, מס' 84, עמ' 55-11.

אינס קניג, א. בן שלום, י. וסבטו, י. (2004), שינויים חברתיים וביטחון סוציאלי בישראל. **ביטחון סוציאלי**, מס' 67, עמ' 38-9.

בן אריה, א. (2006), המצוקה פנים רבות לה. על התפתחות תפיסת המצוקה בישראל. **ביטחון סוציאלי** 72, עמ' 58-39.

בן דוד, ד. (2009), **תוכנית מערכתית לצמצום פערים, הקטנת עוני והגברת צמיחה בישראל**. מרכז טאוב לחקר מדיניות חברתית בישראל, ירושלים.

גל, ג'., (2005), מרווחה ללא עבודה לעבודה עם יותר רווחה. **ביטחון סוציאלי**, מס' 69, עמ' 5-10.

גל, ג'., (2009), מערכת הביטחון הסוציאלית. מתוך: **דו"ח מצב המדינה - חברה, כלכלה ומדיניות, 2009**. (עורך: דן בן דוד). מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

גל, ג'., (2006), מדינת הרווחה. מתוך: אורי רם וניצה ברקוביץ (עורכים): **אי שיון**. עמ' 228-233, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

גל, ג'., אחדות, נ., (2007), רשת ביטחון סוציאלית וחורים גדולים בה. מתוך: **עיצוב מדיניות חברתית בישראל - מגמות וסוגיות** (עורכים: אבירם, א. גל, ג' וקטן, י.). מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

גל, ג'., דורון, א., (2000), גמלאות הבטחת הכנסה ומלכודת עוני: הנסיון הישראלי. **ביטחון סוציאלי**. מס', 58, עמ', 113-131.

גלבוע תנעמי, נ., (עורכת), (2008), **כשלי תוכנית וויסקונסין בישראל והצעות אלטרנטיביות. מסמך תגובה להמלצות ועדת יערי**. שומרי משפט- רבנים למען זכויות אדם והקשת הדמוקרטית המזרחית- שיח חדש.

דהן, מ., (2006), **מדוע יש יותר עניים בישראל? המכון הישראלי לדמוקרטיה**.

דורון, א., (2000), מסעד לעבודה: איום על רשת המגן במערכת הביטחון הסוציאלית הישראלית. **ביטחון סוציאלי**, מס' 57, עמ' 37-58.

דורון, א., (2007), עיצוב מדיניות הרווחה בישראל, 2000-2005. מתוך: **עיצוב מדיניות חברתית בישראל - מגמות וסוגיות** (עורכים: אבירם, א. גל, ג' וקטן, י.). מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

דורון, א., (2008), העניים כאחר- עוני בישראל בשנות האלפיים. **ביטחון סוציאלי**, מס' 77, עמ' 9-28.

הלמן, ש., (1993), **הסירוב לשרת, הצבא כניסיון להגדרה מחודשת של האזרחות**. חיבור לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. האוניברסיטה העברית, ירושלים.

הלמן, ש., (2007), אזרחות ומגדר. מתוך: ניצה ינאי, תמר אלאור, אורלי לובין, חנה נווה (עורכות): **דרכים לחשיבה פמיניסטית**. האוניברסיטה הפתוחה.

- הרבסט, ע., (2009), "אנחנו תומכים בחוק משפחות חד הוריות- במסכנים": חוק משפחות חד הוריות, מבט לאחור. **ביטחון סוציאלי**, מס' 80, עמ' 25-58.
- חורב, ט. וקופ, י., (עורכים), (2009), **הקצאת משאבים לשירותים חברתיים 2008**. מרכז טאוב, ירושלים. www.taubcenter.org.il
- חסון, י., (2006), **תוכנית וויסקונסין הישראלית: נקודת מבט מגזרית**. עבור פורום נשים למען תקציב הוגן. מרכז אדוה, תל אביב.
- יזרעאלי, ד., (1999), המיגדור בעולם העבודה. **מין מגזר ופוליטיקה**, הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- לוי-אפשטיין, נ., (2000), משפחה וריבוד, דפוסי שעתוק של אי שוויון בישראל. מתוך: מנחם מאוטנר (עורך): **צדק חלוקתי בישראל**. הוצאת רמות, אוניברסיטת תל אביב.
- נדיב, ר., (2001), **העסקה באמצעות קבלני כ"א, ישראל 2000**. משרד העבודה, הרשות לתכנון כח אדם.
- פלוג, ק. קסיר, נ., (2001), **על עוני, עבודה ומה שביניהם**. בנק ישראל- מחלקת המחקר.
- צדוק, ד., (2005), **סיוע בדיוור למשפחות חד הוריות**. מרכז מחקר ומידע, כנסת ישראל.
- קורא, מ. גל, ג' וכהן, ר., (2007), מבט בינלאומי משווה על רשת הביטחון האחרונה בישראל. **ביטחון סוציאלי**, מס' 74, עמ' 43-69.
- קרומר-נבו, מ., (2000), יד "מן החיים" לעומת ידע "אקדמי": המקרה של מקבלי גימלת הבטחת הכנסה. **ביטחון סוציאלי**, מס' 58, עמ' 132-150.
- קרומר-נבו, מ. ברק, ע., (2006), מחקר פעולה משתף: מערכת הרווחה מנקודת מבטם של צרכני שירותי הרווחה. **ביטחון סוציאלי**, מס' 72, עמ' 11-38.
- רוזנהק, ז., (2006), מדינת הרווחה בישראל. מתוך: מתוך אורי רם וניצה ברקוביץ (עורכים): **אי שיון**. עמ' 234-242, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- שביב, מ. (1999), מהבטחת הכנסה להבטחת תעסוקה. מרכז מחקר ומידע, כנסת ישראל.
- שי, י., (2001), **בקשות למעבר מגורים בדיוור הציבורי**. מרכז מחקר ומידע, כנסת ישראל.
- שקדי, א., (2003), **מילים המנסות לגעת, מחקר איכותני- תיאוריה ויישום**. הוצאת רמות, אוניברסיטת תל אביב.

ששון- לוי, א., (2006), **זהויות במדים, גבריות ונשיות בצבא הישראלי**. הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

דוחו"ת :

דו"ח בנק ישראל 2008

http://www.bankisrael.gov.il/deptdata/mehkar/doch08/heb/f_14a.xls

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה : לקט נתונים לרגל יום האישה הבינלאומי 2010.